

Emancipacijsko djelovanje Antifašističke fronte žena u zadarskom kontekstu iz perspektive feminističke antropologije

Jerončić, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:244145>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Marija Jerončić

**Emancipacijsko djelovanje Antifašističke fronte žena
u zadarskom kontekstu iz perspektive feminističke
antropologije**

Diplomski rad

Zadar, 2021.

Sveučilište u Zadru

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Emancipacijsko djelovanje Antifašističke fronte žena u zadarskom kontekstu iz perspektive
feminističke antropologije

Diplomski rad

Student/ica:

Marija Jerončić

Mentor/ica:

Prof. dr. sc. Senka Božić-Vrbančić

Zadar, 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Marija Jerončić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Emancipacijsko djelovanje Antifašističke fronte žena u zadarskom kontekstu iz perspektive feminističke antropologije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 28. listopada 2021.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. TEORIJSKA KONCEPCIJA RADA	3
2.1. Kontekstualizacija odnosa žena i historije – feministički i antropološki pogledi....	3
2.1. Politika lokacije i etnografija pojedinačnog	6
3. METODOLOŠKI OKVIR	8
4. AFŽ - NASTANAK, ORGANIZACIJSKA STRUKTURA I AKTIVNOSTI	10
4.1. Organizacije između dva svjetska rata – društveno politički kontekst.....	10
4.2. AFŽ unutar Narodnooslobodilačke borbe (1942.-1945.).....	11
4.3. AFŽ (1945.-1953.).....	13
5. AFŽ - ORGANIZIRANJE ŽENA U ZADARSKOM KONTEKSTU	15
5.1. Žene zadarskog područja AFŽ-a za vrijeme NOB-a	17
5.2. Gradski odbor AFŽ-a Zadar	20
5.2.2. Podruštvljenje sfere reproduktivnog rada.....	24
5.2.3. Organizacijski problemi i raspuštanje AFŽ-a.....	27
6. UMJESTO ZAKLJUČKA	31
7. LITERATURA	33
7.1. Arhivski izvori	35

SAŽETAK

Emancipacijsko djelovanje Antifašističke fronte žena u zadarskom kontekstu iz perspektive feminističke antropologije

Feministički pristupi historiji upućuju na važnost i transformativni potencijal marginaliziranih djelovanja i iskustava žena onkraj dominantnih narativa. Doprinos antropologije ovim pristupima ogleda se u dekonstruiranju univerzalne koncepcije pojma žene i patrijarhata kroz važnost konteksta, parcijalne perspektive i pozicije gledanja na stvarnost, to jest politike lokacije i strategija etnografije pojedinačnog. Vodeći se tim, ovaj rad za cilj ima istražiti nevidljiv odnos i emancipacijsko djelovanje Antifašističke fronte žena. Obilježena jugoslavenskim, socijalističkim narativom koji je promjenom sustava 90-ih godina poprimio nova proturječja, svjedočimo jednoj vrsti zaborava tog perioda masovnog socijalističkog organiziranja žena. Kako bih obuhvatila specifičan kontekst i načine djelovanja žena AFŽ-a na lokalnoj razini, analizirali su se arhivski zapisi organiziranja žena na zadarskom području u periodu Narodnooslobodilačke borbe (1943.-1945.) i djelovanja Gradskog odbora AFŽ-a Zadar (1945. – 1953). Interpretacijom arhivskih zapisa kontekstualiziraju se načini djelovanja i pružanja otpora žena unutar postojećeg društveno političkog okvira. Kompleksan odnos patrijarhalnih obrazaca i emancipacijskih praksi analizira se kroz profesionalizaciju sfere reproduktivnog rada i kolektivizaciju brige kao i kroz ograničenja s kojima su se susretale u radu. Nastoji se doprinijeti zaboravljenom dijelu historije koje službene povijesti ignoriraju kao i postojećim istraživanjima ove teme.

Ključne riječi: *feministička antropologija, AFŽ, socijalizam, emancipacija, patrijarhat*

ABSTRACT

The Emancipatory Actions of the Anti-Fascist Women's Front in the Context of Zadar from a Feminist Anthropology Perspective

Feminist approaches to history point to the importance and transformative potential of marginalized actions and experiences of women beyond dominant narratives. The contribution of anthropology to these approaches is reflected in the deconstruction of the universal conception of the notion of woman and patriarchy through the importance of context, partial perspective and the position of viewing reality, that is, politics of location and ethnographies of the particular. Guided by this, this paper aims to explore the invisible relationship and emancipatory actions of the Women's Anti-Fascist Front (AFŽ). Marked by the Yugoslav, socialist narrative, which took on new contradictions with the change of the system in the 1990s, we witness a kind of oblivion of that period and the mass socialist organization of women. To cover the specific context and ways of action of AFŽ women at a local level, archival records of the organization of women in the Zadar region during the National Liberation Struggle (1943-1945) and the activities of the AFŽ Zadar City Board (1945-1953) were analyzed. The interpretation of archival records contextualizes how women act and resist within the existing socio-political framework. The complex relationship of patriarchal patterns and emancipatory practices is analyzed through the professionalization of the sphere of reproductive work and the collectivization of care as well as through the limitations these women encountered through their work. It seeks to contribute to a forgotten part of history that official histories ignore as well as to the existing research on this topic.

Keywords: *feminist anthropology, AFŽ, socialism, emancipation, patriarchy*

1. UVOD

Generalno gledano, službene povijesti često su zanemarivale žene, a učiniti žene vidljivima Sklevicky (1996) smatra prvim korakom kojim se stavlja u pitanje uobičajen odnos općeg i posebnog u relevantnosti pisanja povijesti kao i sve ono poznato o povijesti žena što je često pisano refleksijama muškaraca čime se otvaraju i mogućnosti drugačijih spoznaja koje su izvan tradicionalnih i dominantnih poimanja povijesti. Žene su kroz historiju, a i u suvremenom dobu, često instrumentalizirane i konstruirane unutar uloge prenositeljica tradicije, prenositeljica časti i kulturnih simbola kolektiviteta i zaštitnice nacionalne esencije kroz *prirodnu ulogu* majke (Yuval-Davis, 1997, kurziv dodan). Ovakvi patrijarhalni obrasci nisu novina već proizlaze iz kompleksnih i dugotrajnih historijskih kulturoloških stereotipa o ženama. Stoga su, prema Wallach Scott (1996), feministički pristupi historiji otvorili mogućnost interpretacije ambivalentne povijesti žena i razumijevanja feminizma u drugačijem svjetlu, to jest ne kao jasno određenog entiteta već mjesta gdje se razlike sukobljavaju i združuju, gdje su zajednički interesi artikulirani i osporavani, gdje identiteti dostižu privremenu stabilnost, gdje se politika i historija kreiraju. Glasovi s društvene margine koje službena povijest ignorira važni su jer omogućuju otkrivanje prošlosti u novom svjetlu (Foucault, 1980 prema Božić-Vrbančić, 2018).

Stoga, temu ovog rada teorijski razrađujem i kontekstualiziram kroz feministička i antropološka razmatranja suodnosa žena i historije. Kroz feministički usmjerene antropologinje dekonstruiram univerzalno poimanje žene i patrijarhata. Koristeći analitičke pojmove *politika lokacije* i *etnografije pojedinačnog* naglašavam važnost parcijalne perspektive i osvješćivanja pozicije gledanja na stvarnost kako bi se nadišle generalizacije socijalističkog perioda i homogeniziranje razlika. Ovakav antropološki ulaz u temu mi je omogućio razradu specifičnog cilj rada koji se odnosi na istraživanje djelovanja Antifašističke fronte žena (u nastavku: AFŽ). U Republici Hrvatskoj danas svjedočimo jednoj vrsti zaborava polustoljetne prakse organiziranja i djelovanja masovnih antifašističkih i socijalističkih ženskih organizacija u Jugoslaviji (Gregorina, 2016). Tome je tako kako i zbog traumatskog iskustva rata iz 1990-ih i raspada Jugoslavije, tako i zbog dominantnih narativa koji u javnom prostoru obilježavaju događaje iz prošlog stoljeća. Tako je djelovanje AFŽ-a, koje je obilježeno jugoslavenskim, socijalističkim narativom koji je promjenom sustava 90-ih godina poprimio nova proturječja, na jedan način (p)ostalo nevidljivo za službenu povijest odbacivanjem onog što se smatra naslijeđem socijalizma.

Istraživanju pristupam kroz arhivske zapise djelovanja žena unutar AFŽ-a na zadarskom

području u periodu od 1943. do 1953 godine. AFŽ je bio masovna organizacija čije su se članice razlikovale po etnicitetu, obrazovanju kao i po različitim razinama političkog i društvenog djelovanja pa mi usmjeravanje na zadarsko područje omogućuje detaljniju analizu specifičnog konteksta i toga kako su žene djelovale na lokalnoj razini i imale priliku mijenjati svoju zajednicu. Samim tim nastojat će se odgovoriti na sljedeća istraživačka pitanja: Kako su žene djelovale unutar postojećih političko-društvenih okvira?; Na koje načine se odražava kompleksnost patrijarhalnih obrazaca i emancipacijskih praksi? S kakvim ograničenjima su se susretale u svom radu i zašto?

Ovaj pristup nije vezan jedino uz ukazivanje i kritičku interpretaciju toga što se događalo. Poriv za odabirom ove teme i istraživanjem ovog dijela feminističke historije dolazi iznutra, potaknut je frustracijama i ljutnjom proizašlom iz različitih formi instrumentaliziranja rata i popratnih emocija, banaliziranja antifašizma, umanjivanja važnosti Dana žena kao i osjećaja odgovornosti za *hvtanje u koštac* sa zaboravom i nevidljivošću ženskog aktivizma kroz mali doprinos postojećim antropološkim istraživanjima ove teme kao moguće inspiracije. Svjedočimo procesima kapitalizma, privatizacije i neoliberalizacije tržišta kojima se država sve više povlači od odgovornosti za socijalnu zaštitu i redomestifikaciji i nesigurnostima povezanim s, kako navodi Burcar (2013), institucionaliziranom podjelom života na tzv. produktivnu javnu i reproduktivnu privatnu sferu. Pogled na organiziranje AFŽ-a kao složenu priču u historijskom momentu i njeno djelovanje unutar antikapitalističkog okvira s naglaskom na materijalne uvjete i podruštvljenje reproduktivne sfere ženskog rada, dopiranje do širokog sloja žena koje nisu imale nikakve veze niti mogućnosti za političko organiziranje, mogu biti inspiracija i nešto iz čega se može učiti i u današnjem kontekstu. Također, kroz naglasak na specifičan kontekst i usmjeravanjem na partikularno o čemu govori Abu-Lughod (1991), nastoji se prikazati kako AFŽ nije neka strana i odvojena priča mitologiziranog socijalizma, već priča o borbi za kreiranje prostora za djelovanjem i sudjelovanjem širokog sloja žena, za sigurnim, pravednim i ravnopravnim uvjetima života koji su, iako u drugačijem kontekstu, potrebni i danas.

2. TEORIJSKA KONCEPCIJA RADA

2.1. Kontekstualizacija odnosa žena i historije – feministički i antropološki pogledi

Glavna društvena očekivanja od žena svode se u patrijarhalnim društvima na majčinstvo i ispunjavanje uloge majki, pa onda i glavni teret reproduktivnih zadaća pada u pravilu na žene (Galić, 2011). Gal i Kligman (2000) u svojoj komparativnoj studiji toga kako rodni odnosi i ideje o rodu oblikuju političke i ekonomske promjene u zemljama centralne i istočne Europe nakon socijalizma, navode kako debate o reprodukciji mogu biti shvaćene kao kodirane rasprave kojima se uspostavljaju zahtjevi za političkom legitimacijom, to jest pitanje reprodukcije je jedno od sredstava kojima se moralnost i poželjnost političkih institucija imaginira i tvrdnje o dobrobiti države formiraju. Ovakvo korištenje debata o reprodukciji kao alegoričnog, indirektnog načina govorenja o političkoj budućnosti je raširen fenomen i u drugim regijama i historijskim tradicijama, a načini politizacije i argumentacije mogu otkriti dosta o partikularnim državnim poretcima unutar kojih se odvijaju (Gal, Kligman, 2000).

Žene su često (bile) konstruirane unutar uloge prenositeljica tradicije, zaštitnica nacionalne kulturne esencije, kulturnih simbola kolektiviteta i njegovih granica kao i prenositeljice časti kolektiva. Njihova *prirodna uloga* majki ima implikacije u konstrukciji nacije i društvenog položaja žena (Yuval-Davis, 1997, kurziv dodan). Jambrešić-Kirin i Senjković (2005) navode kako se Hrvatska populistička politika 1990-ih morala snažno osloniti na podršku i entuzijizam žena kao generatora biološke, kulturne i simboličke reprodukcije kolektiva koja je bila osnažena i religijskim diskursom proizašlim iz snažnog utjecaja katoličkih institucija. U tom periodu, medijski apeli na žensku podršku nisu sezali dalje od žrtvujućih majki koje su svoje sinove položile na oltar domovine dok su istodobno oživljavali sjećanja na partizanke kao: „... dehumanizirane, 'devijantne' ili bestijalne žene.“ i posezali za povijesnim analogijama zapadnjačkog prešućivanja i toleriranja *crvenog terora* i komunističkih zatvora (Jambrešić-Kirin, Senjković, 2005: 123). Unatoč mnogim aktivnostima i glasnim prosvjedima feminističkih udruga, žena je u medijskom diskursu, ali i unutar dominantnih diskursa službene povijesti, ostala nevidljiva i potisnuta na marginu militariziranog i maskulinog društva (Jambrešić-Kirin, Senjković, 2005).

Unutar socijalističkog konteksta, obitelj se u Jugoslaviji poimala kao stup društva, majka je bila *prva vaspitačica* kreirana kao simbol razvoja socijalističkog društva kroz odgoj djece (*Titova pokoljenja*), mladih naraštaja i budućih građana_ki (Dijanić, 2015, kurziv dodan). Događa se, kako navodi Solar (2021), transfer na državu kao metaforičku obitelj. Sklevicky (1996) navodi kako su kroz Narodnooslobodilačku borbu (NOB) žene ušle u povijest rame uz

rame s muškarcima i bile portretirane simboličkim predodžbama u muškom rodu, to jest unutar po tradiciji definiranog muškog toposa. Na to nadovezuje kako se ženama u novim uvjetima priznaje potrebna snaga i izdržljivost za obavljanje teških poslova, ali se ne radi o nekom novom dokazivanju koliko o prekoračenju tradicijom definiranih zadataka. Za nju, temelji *bratstva i jedinstva* stvaraju se posredstvom uloge majke i djeteta koja služi kao simbolička predodžba isticanja zajedničke sudbine naroda, a majčinstvo motivacija u borbi za novo društvo (Sklevicky, 1996, kurziv dodan).

Ovakvi dominantni narativi i patrijarhalni obrasci ne znače da su žene u prošlosti imale isključivo pasivnu ulogu u kreiranju društvenog i kulturnog ozračja u svojoj sredini, nego su, koristeći neke emancipacijske niše, utjecale na društvene procese (Katić, 2019). Zbog toga što procesi koji su utjecali na živote žena nisu prikladno uvaženi, zbog toga što su žene rijetko bile u pozicijama moći i autonomije, što su bile objekti historije, a ne subjekti, povjesničari su dugo pretpostavljali da je „žena“ transhistorijsko biće koje se može izolirati iz društvenih procesa (Gordon, Buhle, Scrom Dye, 1976). Istovremeno, kroz feminističke pristupe historiji nastoje se dokumentirati ženske spoznaje o društvenim promjenama i njihovi načini nošenja s istima. Dodatno, nastoji se razumjeti kako su se žene opirale ili pokušavale premostiti nametnute restrikcije ili se pomirile sa svojom društvenom ulogom. Drugim riječima, feministički usmjerene povjesničarke i antropologinje postavljaju pitanja poput toga kako je biti žena u različitim historijskim vremenima i istražuju ženske subjektivne odgovore na njihovo okruženje (Gordon, Buhle, Scrom Dye, 1976). Wallach Scott (1996) argumentira kako su historijske reprezentacije prošlosti pomogle konstruirati poimanje roda u sadašnjosti. Kroz važnost konfliktnih procesa uspostavljanja značenja inzistira se na potrebi analiziranja roda unutar konteksta, kao historijskog fenomena koji je produciran, reproduciran i transformiran u različitim situacijama kroz vrijeme. Okretom ka političkoj historiji onih koje zanima rod/spol predodžbe borbe, konflikta i moći uvrstile su se u procese kulturne determinacije kada je riječ o spolnoj razlici. Shvaćanje radikalnog potencijala ženske historije analizira se kroz fokus na ženskim iskustvima i analizi načina na koji politike konstruiraju rod i rod konstruira politike (Wallach Scott, 1996).

Jambrešić-Kirin (2009: 65) u analizi rodnih aspekata socijalističke politike sjećanja objašnjava kako su se „žene mahom prilagodile uvjetima političkog centralizma i jednoobraznosti te kulturno-znanstvenom režimu istine ne iskoristivši priliku da putem edukacijskog sustava implementiraju načela rodne ravnopravnosti i feminističke etike...“. Tešija (2014b) navodi kako je sveukupni historiografski narativ o AFŽ-u narativ o postupnom gubitku organizacijske autonomije koji je rezultirao krajem bilo kakvog značajnog ženskog

aktivizma u Jugoslaviji sve do pojave feminističkog vala 70-ih godina. Daje primjer Sklevicky koja je smatrala da je AFŽ imao šansu osigurati institucionalni prostor za borbu protiv diskriminacije žena i patrijarhalnog društva, ali samo da je bio nastavio inzistirati na statusu neovisne masovne političke organizacije Jugoslavije, Božinović koja navodi kako je raspuštanje AFŽ-a bilo pozdravljeno od strane patrijarhalnog društva i Jancar Webster koja navodi da su žene ukinućem AFŽ-a izgubile organizacijski temelj iz kojeg su mogle razviti žensku poziciju i artikulirati svoje zahtjeve prema vladajućima i društvu (Tešija, 2014b). Umjesto fokusiranosti na princip autonomije, Bonfiglioli (2014) navodi kada je princip ženske kolektivne i individualne autonomije od političkih institucija uzet kao preduvjet za žensko političko i društveno djelovanje, naše historijsko razumijevanje je nužno ograničeno. Drugim riječima, objašnjava kako se to događa kada se princip autonomije retrospektivno primjenjuje na ženske organizacije u periodu Hladnog rata. Iz historijske perspektive, za nju takav narativ briše kompleksnosti, ambivalencije i nijanse ženskog aktivizma nakon 1945. godine. Umjesto toga, smatra važnim reflektirati one forme političkog i društvenog djelovanja koji su izraženi unutar okvira postojećih političkih pokreta i institucija (Bonfiglioli, 2014). Na tom tragu i Burcar (2020) navodi kako je činjenica da je AFŽ bila *jedna od* organizacija unutar koje su žene bile mobilizirane unutar Narodnooslobodilačke borbe (NOB) kao i da se od početka ravnala i usklađivala prema strategijama koje je određivala Komunistička partija Jugoslavije (KPJ).

Moore (1988) navodi kako je doprinos feminističke antropologije taj što izaziva i osporava ideju univerzalne ili jedinstvene kategorije žene kao i analiza koje polaze od univerzalnih uvjeta, stavova i pogleda proizašlih iz takvog definiranja. Iako se iskustva, okolnosti i poteškoće žena preklapaju, one nisu jednolične. Također, dekonstruira se i termin patrijarhata – žene su potlačene patrijarhalnim strukturama, ali posljedice tih struktura trebaju biti specificirane, a ne pretpostavljane (Moore, 1988). Vodeći se Jayawardnom (1986), Yuval-Davis navodi kako odanost nacionalnom pokretu ne znači nužno da se žene unutar njega ne bore da poboljšanje i transformaciju položaja žena u društvu. Sangari (1996) ističe da, s obzirom da su patrijarhalni sistemi povezani s drugima, ni pristanak ni otpor žena ne mogu biti interpretirani kao manihejska drama s obuhvaćanjem patrijarhata samog. Tako da, kada žene prihvaćaju, pristaju, sudjeluju ili ulažu u patrijarhalne vrijednosti, prakse ili dogovore, isto ne mora biti tumačeno/prikazano kao pristanak na njih same s obzirom da patrijarhata kojima su podložne su istodobno smješteni u specifične načine rada, klasne strukture i patrijarhalne forme klasnih nejednakosti. Čak i kada vrednovanje nije artikulirano ili dio eksplicitne političke, kolektive samosvijesti žena, mogu postojati implicitna vrednovanja patrijarhalnih struktura

koje istodobno djeluju kao horizont i granica, to jest omogućavajući određene forme djelovanja dok ograničavaju druge, kao i onih formi djelujuće moći dostupne ili oduzete unutar patrijarhalnih suglasnosti/konsenzualnosti (Sangari, 1996).). Na tom tragu, Wallach Scott (1996) navodi kako je feminizam omogućio fokus, predanost i kritički poticaj za one koji su odlučili/e pisati iz takve perspektive dok je historija pružila važan i osvješćujući korektiv esencijalističkim ili univerzalističkim tendencijama feminističkih politika. Kroz ovo, otvaraju se mogućnosti za interpretaciju ambivalentne povijesti žena i razumijevanja feminizma u drugačijem svjetlu. Ne kao jasno određenog entiteta već mjesta gdje se razlike sukobljavaju i združuju, gdje su zajednički interesi artikulirani i osporavani, gdje identiteti dostižu privremenu stabilnost, gdje se politika i historija kreiraju (Wallach Scott, 1996).

2.1. Politika lokacije i etnografija pojedinačnog

Prema Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić (2016) konceptualna razmišljanja Harraway (1988) koja kritikom cjelovitosti i univerzalizirajućih implikacija žene uvodi u feminizam ideju višestrukih istina i koncept situiranog znanja, naglašava se važnost parcijalne perspektive, osvješćivanje pozicije gledanja na stvarnost. Iz toga proizlazi njeno kretanje prema ideji politike lokacije kao politike kritičkog pozicioniranja i situiranja, parcijalnosti spoznaje i nositelja znanja naspram univerzalnog tijela spoznavatelja (Harraway 1988 prema Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić, 2016: 107-108). Politika lokacije označava “lokaciju” istraživačkog interesa prema rasnom, spolnom te socijalnom tijelu žene, kao i svijest o razlici upisanoj rođenjem u svako tijelo. Lokacija ne označava isključivo “mjesto” u kojem se istražuje, nego spoznajnu lokaciju, točnije, označava načine na koje “mjesto na mapi biva mjestom u povijesti unutar kojeg (...) se biva stvoren, ili pokušava stvoriti” (Rich, 1984 prema Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić, 2016: 108).

Povezano s tim, Abu-Lughod (1991) u svom kritičkom eseju *Pisanje protiv kulture* navodi kako je navodno problem istraživanja vlastitog društva problem uspostavljanja dovoljnog odmaka, međutim ono što zovemo *izvanjskim* je pozicija unutar šireg političko-historijskog konteksta pa tako ne govorimo samo o parcijalnim istinama već i pozicioniranim istinama. Smatra važnim konstantno voditi računa o pozicionalnosti i reprezentaciji drugih (Abu-Lughod, 1991). Kao jednu od strategija, uvodi pojam *etnografije pojedinačnog*. Prema Abu-Lughod (1991) usmjeravanjem na pojedinačno subverziraju se najproblematičnije konotacije kulture: homogenizacija, konherentnost i bezvremenost. Kada se generalizira iz iskustva, izravnavaju se i homogeniziraju razlike, a nedostatak razlikovanja dovodi do lakšeg zamišljanja određene grupe ljudi kao ograđenih entiteta koji misle i djeluju na određen način

čime se zaobilaze kontradikcije, konflikti, sumnje i mijenjajuće motivacije i okolnosti. Navođenje stvarnih okolnosti i detaljnih historija pojedinaca i njihovih odnosa bi sugerirala da takve partikularnosti, koje su uvijek prisutne, su ujedno i uvijek ključne u formiranju iskustva jer ljudi također osporavaju interpretacije toga što se događa, izvode strategije, osjećaju bol i žive svoje živote (Abu-Lughod, 1991). Također, naglašava da se argument za partikularnost ne zamijeni argumentima koji privilegiraju mikro procese nad makro procesima, naprotiv učinci vanlokalnih dugotrajnih procesa manifestiraju se lokalno i, specifičnije, proizvode se unutar djelovanja (pojedina) na mikro razini. Drugim riječima, praćenje sistema moći i hijerarhija važni su u iznalaženju načina pisanja koji stoje naspram formi društvenih i znanstvenih reprezentacija koje objektiviziraju ili tipizacija koje u zajednicama čine nešto odvojenim ili stranim (Abu-Lughod, 2000).

Ovakav pristup omogućuje zahvaćanje kompleksnosti, kontradikcija i specifičnosti djelovanja Antifašističke fronte žena u socijalističkom periodu ponad generalizacija. Foucault (1980), prema Božić-Vrbančić (2018), smatra da su službene povijesti iznimno selektivne pa su mnogi događaji nezabilježeni, a posebno prošlosti isključenih i marginaliziranih skupina. Stoga njegovi spisi o znanju i moći naglašavaju važnost glasova s društvene margine koje službena povijest ignorira jer omogućavaju otkrivanje prošlosti u novom svjetlu. Učiniti žene vidljivima Sklevicky (1996) smatra prvim korakom kojim se stavlja u pitanje uobičajen odnos općeg i posebnog u relevantnosti pisanja povijesti kao i sve ono poznato o povijesti žena što je često pisano refleksijama muškaraca, a tim se otvaraju i mogućnosti drugačijih spoznaja koje su izvan tradicionalnih i dominantnih poimanja povijesti (Sklevicky, 1996). Pojavljujući se na marginama moći, bez obzira na svoju stvarnu snagu u određenom povijesnom trenutku, izazivajući i osporavajući dominantni politički diskurs, ženski pokreti neizbježno ostaju ispušteni iz službenih povijesti, onih koje upravo taj diskurs nastoji što vjerodostojnije rekonstruirati (Sklevicky, 1996)

3. METODOLOŠKI OKVIR

Prema Derridi (1995), institucionalizacija privatnog u javno koja se odvija kreiranjem arhiva ukazuje na propusnost njihovih granica čime se otvara prostor ne samo onom što nije skriveno (javno) već i onom skrivenom (tajnom). Procesi institucionalizacije se odnose na želju za pamćenjem, bilježenjem događaja, uspostavljanjem reda i poretka i pohranjivanjem. Tu potrebu koja prkosi mogućnosti zaborava i gubitka naziva *arhivskom groznicom*. Taj proces omogućava memoriranje i reproduciranje što arhiv postavlja u poredak političke moći, ali i otvara budućnosti. Za njega budućnost nije uzročno posljedično određiva i ta neodređenost budućnosti kroz fragmentiranost i otvorenost arhiva stvara mogućnost novih kontekstualizacija i interpretacija (Derrida, 1995). Na tom tragu, i Assmann (2010) navodi kako postoje tragovi koji imaju povlašteno mjesto, za koje se smatra da postavljaju okosnicu kulturnog identiteta neke zajednice. Oni prezentiraju i kontroliraju prošlost, vidljiviji su i dostupniji od ostalih pa tako pripadaju i institucijama moći (poput države). Rubovi ili pak najmračniji dijelovi arhiva govore o suprotnom, o onome što bi neka kultura najradije izbrisala iz pamćenja ili o onome prema čemu je jednostavno indiferentna (Assmann, 2010). Tako, do pojave feminističkih povjesničarki 70-ih godina prošlog stoljeća koje su se počele baviti AFŽ-om, žene su gotovo u potpunosti bile izbrisane iz službene jugoslavenske povijesti, a njihova se uloga svela na stotinjak imena narodnih herojki. Također, arhivski zapisi rasprostranjeni su po središnjim i manjim arhivima diljem bivše Jugoslavije ovisno o republici, a i specifičnom mjestu kojem pripadaju. Arhivski fond koji sam koristila za potrebe istraživanja je samo djelomično sređen i većina zapisa je izmiješana, a za dio se ne zna period u kojem je nastao. Također, kada sam zatražila fond *Kotarskog odbora AFŽ-a Zadar* naznačen u vodiču *Državnog arhiva u Zadru*, nakon čekanja i pretrage sam dobila informaciju da ga ipak nemaju. S druge strane, nepovlašteno, i nevidljivo, mjesto o kojem govori Assman (2010) koje ima AFŽ pa tako i sam arhiv AFŽ-a upravo pruža mogućnosti drugačijih kontekstualizacija i interpretacija socijalističkog period kojem se u javnom diskursu nerijetko pristupa revizionistički.

Pristup arhivskim izvorima AFŽ-a, kako navodi Sklevicky (1996), ima potencijal da stavi u pitanje naša znanja, ili predrasude, o jednom periodu iz takozvane opće povijesti. Uranjajući u arhivsku građu treba imati na umu da niti ovi niti ikoji drugi povijesni izvori nisu neposredni odraz ili opis *stvarnosti* (Sklevicky, 1996, kurziv dodan). Umjesto toga, kroz arhiv možemo dubinski razumjeti ambivalentnost i kompleksnost jednog vremena. AFŽ arhiv svjedoči o bogatstvu ovih kapilarnih aktivnosti s obzirom da su izvještaji s terena vrlo detaljni i pružaju vrijedan uvid u jedan period povijesti žena. Omogućuje analiziranje razlika između

zajednica, regija i republika kao i usporedbu uvjeta života žena kroz nejednako razvijenu Jugoslaviju (Dugandžić, Okić, 2018). Također, može se istražiti utjecaj AFŽ-a na žensku svakodnevicu jer je AFŽ omogućio ženama djelovanje na lokalnoj razini i priliku da mijenjaju svoju zajednicu. AFŽ aktivistkinje su bile u direktnom kontaktu s mnogim ženama i zbog toga su otkrivala specifične probleme s kojima su se žene različitih društvenih pozadina suočavale, uvele ih u javni prostor i tražile načine njihova rješavanja (Božinović, 1996 prema Tešija, 2014a).

S obzirom na širinu, a samim tim i različite kontekste djelovanja AFŽ-a, istraživački interes ovog rada je usmjeren upravo na arhivske zapise djelovanja žena unutar AFŽ-a na zadarskom području u periodu od 1943. do 1953 godine. Motiv je na tragu *etnografije pojedinačnog* kao strategije kojom se usmjeravanjem na pojedinačno i kontekst nastoje nadići generalizacije i homogeniziranje iskustva. Također, tema i lokacija su uvelike povezani s osobnim doseljnjem u Zadar, upoznavanjem mjesta, različitih ljudi, studentskim i feministički usmjerenim aktivističkim iskustvom. Korišteni izvori su: arhivski dokumenti Državnog arhiva Zadar o Gradskom odboru AFŽ-a Zadar; digitalni arhivski spisi, knjige i fotografije (AFŽ arhiv, Arhinet, DIKAZ) kao i postojeća literatura o AFŽ-u. Specifičan fokus je na Gradskom odboru s obzirom da je to jedini prikupljeni materijal u zadarskom arhivu. Nakon posjeta arhivu u elektroničkom formatu sam prikupila 366 spisa kako bih se mogla kasnije posvetiti detaljnom iščitavanju i sistematizaciji.

Iskustvo ulaženja u arhiv je prema Dugandžić i Okić (2018) uvijek afektivno iskustvo, susret, jer prošlost nije samo projekt prikupljanja činjenica već kompleksan proces selekcije, interpretacije i suvremenog trenutka iščitavanja onoga što se može pronaći. Ono je uvijek posredovano vlastitim smještanjem, pretpostavkama i parcijalnosti (Dugandžić, Okić, 2018). Pretraživanje arhiva AFŽ-a, doticaj i iščitavanje rukopisa, referata, dopisa, prepiski, zapisnika sa sastanaka je za mene bilo afektivno iskustvo, uzbuđljivo, uvelike novo i ulazak u nepoznato. Neki od arhivskih zapisa su bili pisani na vrlo tankim papirima, neki na pisaćem stroju, neki rukom. Neki su bili u izrazito lošem stanju i nečitljivi što me, s obzirom na mjesec dana intenzivne uronjenosti u drugo vrijeme kroz koje sam razvila osjećaj empatije prema ženama, svaki put razočaralo jer mi je predstavljalo nešto što je nepovratno izgubljeno. Također, najčešće su osobni susreti sa spomenom jugoslavenskog perioda bili obojani narativima na liniji demonizacija-idealizacija. Tako da su mi raznovrsne kritičke, historijske, posebno feministički usmjerene, interpretacije socijalističke Jugoslavije i organizacije AFŽ-a bile vrlo vrijedan kontekstualni okvir i materijal u kasnijoj analizi prikupljene arhivske građe.

4. AFŽ - NASTANAK, ORGANIZACIJSKA STRUKTURA I AKTIVNOSTI

4.1. Organizacije između dva svjetska rata – društveno politički kontekst

Postoji historijska pozadina kako su se žene organizirale u monarhističkoj Jugoslaviji, tko su im bile prethodnice i na koje su se prethodne tradicije naslanjale. Okić (2018) u svom radu za cilj ima, naspram historijskog zaborava, uspostaviti teorijski okvir koji razmatra formiranje AFŽ-a kao konačni ishod barem tri izvora i strujanja koja mu prethode. Ona se odnose na ženska organiziranja unutar socijalističke i naknadno Komunističke partije Jugoslavije (u nastavku: KPJ), ženske i feminističke pokrete između dva svjetska rata, sekcije mladih unutar ženskih pokreta koji su odigrali ključnu ulogu u kasnijim politikama fronta KPJ i, konačno, Ženotdela¹ kao zabranjenog modela (Okić, 2018).

Feminističke i ženske građanske organizacije Jugoslavije inicirale su neke od prvih kampanja ženskog opismenjavanja, održavale satove pismenosti, radile na podizanju svijesti oko ženskog pitanja i ženskih prava i angažirale se u propagandnom radu objavljujući novine. Od 1920-ih sve do kraja 1930-ih, jedna od najznačajnijih je bila organizacija *Ženski savez* koja je 1926. promijenila ime u *Alijansa ženskih pokreta* (Okić, 2018). *Alijansa ženskih pokreta* značajna je feministička centrala koja objedinjava ženska društva na minimalnom programu borbe za pravo glasa. Izrazitu aktivnost pokazuje prigodom parlamentarnih izbora 1927., donošenja novog izbornog zakona 1935. godine, nacрта Jugoslavenskog građanskog zakonika 1937, a bila je i veoma agilna u organizaciji najmasovnije akcije za žensko pravo glasa 1939. godine (Sklevicky, 1996).

Neda Božinović potvrđuje da su feministički programi u međuratnom razdoblju usvojeni ne samo u socijalističkoj Jugoslaviji već su služili kao osnova za njene zakone i legislativne prakse sve do sredine 1960-ih godina. Dva su najveća doprinosa feminističkih i ženskih organizacija koji su bili od presudne važnosti za kasniji razvoj ženskog pitanja. Jedno od njih je zahtjev za reformom građanskog prava i ujedinjenje svih zakonika važećih u Kraljevini Jugoslaviji. Unutar nje je bilo šest pravnih teritorija sa šest različitih zakonika građanskih prava. Ono što im je bilo zajedničko je to da su žene zakonski bile u podređenom

¹ AFŽ je bio veoma inspiriran iskustvima žena u Rusiji i Ženotdel kao sovjetskim modelom koji je bio nadahnuće za borbu jugoslavenskih žena. Oba pokreta su nastala u historijskom kontekstu socijalističke/komunističke borbe i trenutku revolucionarnog događaja i uspostavi drugačijeg poretka. Oba uz plan reza imaju i plan kontinuitet jer su se naslanjali na iskustva koja su se gomilala u prethodnim tradicijama. Ženotdel je isto tako nastao kao piramidalna hijerarhijska organizacija koja je bila povezana s partijom. Također je bio i jako složen, a ne autokratski ili kao model transmisije direktiva kako ga često interpretiraju zapadne teoretičarke. Piramida Ženotdel je imala dvosmjernu komunikaciju i široku bazu kroz koju su žene koje nisu imale nikakva znanja mogle prolaziti kroz institucije, politički se obrazovati te znanja i vještine prenositi u lokalne zajednice (Solar, 2021)

položaju, u potpunosti ovisne, i fizički i materijalno, o muškim članovima obitelji. Savez je uputio zahtjev za dvije vrlo važne reforme građanskog prava: pravnu nadležnost sekularnih, građanskih sudova po svim pitanjima i aboliciju očinskog i muževog autoriteta; priznavanje jednakih prava ženama na raspolaganje sobom i svojom imovinom uvodeći koncept stečene imovine i jednakih prava na nasljeđivanje. Tokom *Prvog svjetskog rata*, zbog odsutnosti muškaraca, žene su bile u mogućnosti zauzeti važne društvene funkcije koje su uspjele, barem u gradovima, zadržati i nakon razvojačenja. Ovo dokidanje patrijarhalnog pravnog sistema potreslo je društvene odnose od vrha do dna i osiguralo veći stupanj autonomije i nezavisnosti za žene. Čak i danas, dok smo izloženi snažnim i nasilnim napadima konzervativnih i neoliberalnih politika, stojimo na temeljima i nasljedstvu ovih pobjeda (Okić, 2018). *Jugoslavenski ženski savez* nastavlja tradiciju *Srpskog ženskog saveza*, a 1921. već okuplja 205 društava sa 50.000 organiziranih žena. Tijekom svog postojanja nekoliko se puta reorganizira, no čitavo vrijeme djeluje koordinirano sa srodnim organizacijama (*Alijansom ženskih pokreta, Udruženjem univerzitetski obrazovanih žena*, i dr.) (Sklevicky, 1996).

Studentice, članice Saveza komunističke omladine Jugoslavije 1934. ulaze u feminističko društvo *Ženski pokret* gdje pored drugih studentica okupljaju radnice i druge omladinke. 1935. organiziraju veliki miting za politička prava žena i poslije demonstriraju gradom. Iste godine studentice organiziraju i svoju sekciju u *Udruženju univerzitetski obrazovanih žena* i razvijaju kulturni i politički rad te se sljedeće godine osniva *Društvo za prosvjetu žena u Zagrebu* koje pored radnica i činovnica uspijeva privući i velik broj domaćica. Takva društva se osnivaju i u drugim gradovima koji se međusobno sastaju, izmjenjuju predavače i pisana predavanja. Pod rukovodstvom KPJ, 1937. godine osniva se *Inicijativni odbor Stranke radnog naroda* koja se razvija u masovnu organizaciju *Narodne fronte* (u nastavku: NF) u čijem radu sudjeluje i velik broj žena. Kroz listove *Žena danas* i *Ženski svijet* žene šalju dopise i pišu o svojim životima, političkom, društvenom i kulturnom stanju u zemlji, pisalo se o položaju radnih žena grada i sela, o zaštiti majke i djeteta, o zdravstvenom prosvjećivanju (Šoljan, 1955a). Slomom *Kraljevine Jugoslavije* građanske feminističke organizacije gube referentni okvir svog djelovanja (Sklevicky, 1996).

4.2. AFŽ unutar Narodnooslobodilačke borbe (1942.-1945.)

Prva Zemaljska konferencija AFŽ-a održana je u prosincu 1942. godine u Bosanskom Petrovcu koja je za cilj imala povezati sve antifašističke organizacije žena koje su sudjelovale u NOB-u u jednu organizacijsku strukturu pokrajinskih, oblasnih, okružnih, kotarskih, općinskih i mjesnih odbora okupljenih oko Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije. Potom je

uslijedilo osnivanje hijerarhijski nižih republičkih AFŽ-a. Prva Konferencija AFŽ-a za Hrvatsku održana je u Otočcu i Prozoru 1943. godine (Dijanić, 2015). Prema Sklevicky (1996:25) ova organizacija je imala dvije osnovne skupine zadataka koje je trebala ostvariti u ratnom periodu:

1. Zadaci u kontekstu čitavog NOB-a kao što su: pomoć vojsci kroz osiguranje njezine materijalne baze akcijama skupljanja hrane, materijalnih sredstava, dobrovoljnim radovima i slično; organizacija pozadine osiguravanjem normalnog odvijanja života na oslobođenim područjima, provođenjem svih mjera socijalne politike — zbrinjavanjem djece, ranjenika, nemoćnih i drugih.
2. Zadaci s obzirom na specifičan položaj, odnosno interes vlastitog članstva, mogu se grupirati kao: politička emancipacija žena; kulturna emancipacija; integracija na ravnopravnim osnovama u NOB-u i borba za novo društvo i njegovu konsolidaciju.

Nadalje, što se organizacijske strukture tiče, Sklevicky (1996) je dijeli u dvije faze. U prvoj fazi (1942.-1943.) osnovni su zadaci AFŽ-a bili mobilizacija žena za sudjelovanje i za pomoć NOB-u. Stoga je rukovodstvo revolucije toleriralo, i štoviše, podržavalo njezinu relativnu nezavisnost koja se ogledala u postojanju jasno određene vlastite hijerarhijske piramide i vertikalne linije komunikacije. Druga faza (1944-1945) se odnosi na pojavu kritika zbog postojanja tzv. „ženskih aktiva“ u KP kao i zbog stvaranje posebnih partijskih ćelija u samoj organizaciji žena, a najviše ih je brinuo razvoj čak i „izvjesnih feminističkih tendencija“ što Sklevicky (1996: 87) podrazumijeva pod organizacijsku autonomiju jer je AFŽ nakon te kritike reorganizirana, a njezina je organizacijska struktura integrirana u hijerarhijsku mrežu Narodnooslobodilačkih odbora (u nastavku: NO). Za razliku od obavljanja teških poslova u normalnim uvjetima, u novim uvjetima ženama se priznaje potrebna snaga i izdržljivost za njihovo obavljanje, ali ne radi se o nekom novom dokazivanju koliko o prekoračenju tradicijom definiranih radnih zadataka (Sklevicky, 1996). Međutim, lokalni odbori AFŽ-a, uz to što su pružali partizanskoj vojsci zalihe, novac i lijekove, vodili su bolnice, sirotišta, škole, tečajeve sestinstva i prve pomoći i velik broj tečajeva opismenjavanja za žene. Lokane sekcije su i objavljivale ilegalne antifašističke časopise na različitim jezicima kojima su poticale pridruživanje žena NOB-u (Bonfiglioli, 2014). AFŽ je bila svojevrsna škola u kojoj su žene naučile da budu aktivne u javnom i političkom životu zemlje. Žene su u sistemu AFŽ-a javno raspravljale o svim pojavama koje su se ticale njihovog položaja u društvenom i privrednom životu. Svi iznijeti stavovi bili su dostupni širokom sloju žena kroz AFŽ štampu (Stojaković, 2012)

4.3. AFŽ (1945.-1953.)

Struktura organizacije AFŽ-a mijenjala se ovisno o političkoj situaciji i procjenama vodstva KP pa će se u nastavku ukratko objasniti kako se ona mijenjala (Dijanić, 2015). Sklevicky (1996) poslijeratni period djelovanja, i naposljetku ukidanja, AFŽ-a dijeli na tri modela: odgojni model (1945-1947); direktivni model (1948.-1949.); dualistički model prijelazne faze (1950.-1953.).

U razdoblju odgojnog modela, ključne uloge AFŽ-a su bile rad na obnovi, organiziranje funkcionalnog svakodnevnog života (pomoć majkama radnicama, briga za ranjene i siročad), podizanje svijesti i društvenog statusa žena (opismenjavanje, obrazovni tečajevi), politički (socijalistički) odgoj s obzirom da su žene osigurale pravo glasa 1945. godine te osiguravanje podrške žena vlasti kroz učlanjivanje u Narodnu frontu (Sklavicky, 1996 prema Tešija, 2014a). Žene su svoj rad organizirale prema sekcijama: socijalno zdravstvena sekcija (briga o djeci, savjetovališta po kotarskim odborima za socijalno pravna pitanja, savjetovališta za trudne žene, majke i dojenčad, zdravstveno prosvjećivanje žena i suzbijanje bolesti, pomoć starima, nemoćnima i bolesnicima); privredna pitanja (kadrovi za industriju, poljoprivredu, stručni tečajevi, javni radovi, rad žena u zadrugama); propagandna sekcija (seminari, predavanja, dopisi, dijeljenje časopisa, izložbe); kulturno prosvjetna sekcija (likvidacija nepismenosti – anaalfabetski tečajevi, opće obrazovanje – tečajevi i čitalačke grupe, kulturno umjetnički rad – priredbe, kazališne i kino predstave) (HR-DAZD-411, Gradski odbor AFŽ-a Zadar, opći spisi, kut. 1). Unutar ovog perioda, prema Sklevicky (1996), AFŽ je imao piramidalnu strukturu (Centralni odbor (Jugoslavija), Glavni odbor (republike) – Oblasni (npr. za Dalmaciju) – okružni, kotarski – seoski, gradski, ulični) sa širokom bazom, a samim tim i određenu razinu organizacijske autonomije jer KPJ nije bila namjera podrediti AFŽ NF-u već osigurati pomoć organizacije po ovim pitanjima (Sklevicky, 1996).

Direktivni model je obilježen donošenjem *Zakona o petogodišnjem razvitku narodne privrede FNRJ* sredinom 1947. godine poznatiji kao *Petoljetka* unutar kojeg je glavna zadaća AFŽ-a bila uključivanje žena u radnu snagu i proizvodnju, a da bi se omogućilo važno je bilo raditi na sekciji *Majka i dijete* kako bi se, među ostalim, vodila briga o majkama radnicama i njihovoj djeci. Drugi bitan događaj za ovaj period je rezolucija i izbacivanju Jugoslavije iz Informbiroa/Kominforma (Informacijski biro komunističkih i radničkih partija) 1948. godine koje je pratila potpuna ekonomska blokada krajem godine. Najveći naglasak je bio na propagandi i izgradnji socijalizma te se nakon Petog kongresa KPJ jasno postavlja kako ono ima rukovodeću ulogu čiji je plan rada plan svih masovnih organizacija pa je tako AFŽ i njen organizacijski oblik usmjeren na ispunjenje Plana i suzbijanje laži i obmana Informbiroa

(Sklevicky, 1996).

Kroz posljednji, dualistički model, AFŽ je prošla kroz puno (samo)kritike povezane s tim da je previše formalizirana, birokratizirana i profesionalizirana. Ova kritika je posljedica ideja demokratizacije, decentralizacije i debirokratizacije koja je uvedena u politički diskurs nakon uvođenja samoupravljačkog socijalizma 1950. godine. AFŽ je imala specifičnu ulogu u obrazovnom radu i opismenjavanju seljanki i odgoju predškolske djece. U ovom periodu je organizacijska struktura postala kompleksnija jer su uvedeni sekretarijati (posebna tijela u Odborima AFŽ-a koja rukovode i koordiniraju rad) i novi organizacijski oblik na razini kotarskih i gradskih odbora - aktivni (npr. unutar sekcije Majka i dijete formiran je aktiv za tečajeve o njezi djeteta (Sklevicky, 1996 prema Tešija, 2014a). Također, iste godine Centralni odbor KPJ doveo je u pitanje efikasnost AFŽ-a i nametnuo njeno restrukturiranje. Tako je plaćeno osoblje otpušteno, vertikalna struktura je napuštena i organizacija je, uz rastvaranje na aktive, integrirana u NF na odgovarajuće/pojedinačne hijerarhijske razine ²(Bonfiglioli, 2014).

Unatoč različitim fazama restrukturiranja koje imaju svoja izvorišta u specifičnim društveno političkim okolnostima, u nastavku će se kroz analizu prikupljene građe, nastojati prikazati kako AFŽ nije bila puki instrument političke mobilizacije i društvene kontrole već organizacija kroz koju se aktivno radilo na solidarnosti i brizi kroz dijeljenje kulturnog, političkog i društvenog kapitala među ženama. Kako navodi Wallach Scott (1996), analizirajući rod unutar historijskog konteksta omogućuje se prikaz ambivalentne povijesti žena gdje politike konstruiraju rod, ali i rod konstruira politike (Wallach Scott, 1996). Članice AFŽ-a su se razlikovale po etnicitetu, političkoj pozadini i obrazovanju kao i po različitim razinama političkog i društvenog djelovanja. Unatoč tome, unutar AFŽ-a žene su se poticale na prekoračenje granica, od gradova i sela preko nacionalnih pripadnosti i klasnih razlika. Propagirale su socijalistički ideal ženske ravnopravnosti i emancipacije unatoč različitim preprekama kroz različita sredstva u svojim lokalnim sredinama (Dugandžić, Okić, 2018) Osnivanje dječjih vrtića, jaslica i zabavišta, opismenjavanje, podizanje minimuma zdravstvene, obrazovne i domaćinske kulture, ulazak u plaćenu radnu snagu mnogima je od njih, u skladu s tadašnjim mogućnostima i standardima, podiglo skromnu kvalitetu života (Sklevicky, 1996).

² Objašnjenja ukidanja AFŽ-a su višestruka i nisu u fokusu ovog rada. Više se može pročitati u: Sklevicky (1996); Stojaković (2012); Bonfiglioli (2012, 2014); Tešija (2014); Burcar (2020).

5. AFŽ - ORGANIZIRANJE ŽENA U ZADARSKOM KONTEKSTU

Kako bi se bolje razumio kontekst samoorganiziranja žena unutar AFŽ-a na zadarskom području, na početku će se izložiti društveno politička situacija i uloga žena u kulturnom životu Zadra krajem 19. i početkom 20. stoljeća o kojem detaljno u svom doktorskom radu piše Katić (2019). Kulturni život u Dalmaciji kretao se u ozračju političkih promjena što se osobito odražavalo na zadarsko područje i grad Zadar. Zbog priljeva velikog broja stanovnika došle su do izražaja razlike u urbanom i ruralnom načinu života kao i političkih stavova koje je jezična barijera naglašavala. Osnaženi hrvatski nacionalni pokret zahvatio je različite slojeve društva pa je tako izranjalo i žensko pitanje u Dalmaciji gdje su sve glasnjiji bili oni koji su podržavali obvezno školovanje ženske djece suprotstavljajući se postojećim tvrdnjama da ono predstavlja opasnost za moral i disciplinu. Ta poboljšanja nisu prošla bez otpora i rasprava u političkim glasilima, a glavni cilj odgoja i obrazovanja ženske djece i dalje je bila priprema za brak i domoljublje. Podjela poslova na muške i ženske odvijala se tako da su žene morale obavljati sve ženske poslove, a ako su u uz to odrađivale i muške poslove oni su se prihvaćali ako bi se za to ukazala potreba što ženama samima nije donosilo nikakve prednosti. Također, crkva je u Dalmaciji imala veliki utjecaj na privatni život žena kojima je odlazak na misu bio nerijetko jedini slobodan izlazak iz kuće, a župnici su bili diskretni pomoćnici u nevolji. Crkva je žensku patnju izjednačavala da mučeničkom svetošću ta koju nagrada dolazi nakon smrti, a uvjetovana je patnjom i snagom vjere. U ovakvim okolnostima, žene su u religiji nalazile utjehu i mogućnosti za društveno prihvatljivim, uglavnom dobrotvornim radom. Na promjene svakodnevnog života utjecale su i *pozitivne* znanosti isticanjem ženske tjelesne i mentalne inferiornosti pa je najveći uspjeh žena promatran kroz prizmu podrške uspješnim muškarcima. Sudjelovanje žena (mahom učiteljica) u stručnim raspravama se poticalo i razmatralo, ali sudjelovanje u politici se smatralo neprihvatljivo jer tim vrijeđaju muškarce i zanemaruju obitelj pa su unutar tog kruga rijetko mogle sudjelovati (Katić, 2019).

Zadarske novine pisale su o sudjelovanju žena u oružanim sukobima i junaštvu u *Prvom svjetskom ratu* gdje su ih prikazivale kao uzore odanosti jer su obavljale istu pripisanu ulogu pomaganja muškarcima (i dobrotvorni rad) pa se njihove žrtve i izlaganja opasnostima nisu izdignule na razinu društvenih zasluga niti komemoracije. One se angažiraju u svim ženskim poslovima u zdravstvenim i drugim državnim ustanovama, uredima i nižim rukovoditeljskim poslovima. Veće aktivnosti žena na raznim poljima tokom rata izazvale su i veću pozornost javnosti koja im nije uvijek bila sklona. Oštre kritike javnih istupa žena dolazila je iz crkvenih krugova, a žene su često bile dijelom međunarodnih crkvenih pokreta. Tako je, primjerice,

jedan od najistaknutijih podupiratelja aktiviranja žena u crkvi na zadarskom području, don Joso Felicinović, koji se zalagao za prosvjećivanje žena uz strogu kontrolu čitanja i zabranu distribucije nepoćudne literature, oštro reagirao na pojavu zagrebačkog feminističkog časopisa *Ženski svijet* koje je nazivao „liberalkinjama“ punim laži i materijalizma (Katić, 2019: 286). *Ženski svijet* je izražavao potrebe za stvarnim oslobođenjem žena, njihovim višim i modernijim obrazovanjem i potrebom osuvremenjivanja ženskih škola u Dalmaciji, a prvi broj je koncipiran sa sljedećim zahtjevom: „(...) hoćemo socialnu skrb za žene i djecu, političku i socialnu ravnopravnost žena s muževima i slobodan razvitak sposobnoga ženskinja, da se žene ne zapostavlja samo zato što su žene, nego da mogu ravnopravno odlučivati.“ (Narodni list, 1917 prema Katić 2019: 221).

S jedne strane, podržavanje feminističkih ideja unutar talijanskog tiska bilo je povezano sa suprotstavljanjem austrijskoj politici u čijoj podlozi je bila ideja da bi feminizam i borba za emancipaciju mogli potaknuti udruživanje žena koje bi posljedično povezalno i ojačalo talijanske zajednice u Monarhiji. S druge strane, feminizam se kao pokret smatrao neprijateljskim utjecajem iz politički suprotstavljenih zemalja pa su i protiv emancipacije žena bili svi nositelji društvene moći. Crkva je branila tradicionalna poimanja žena koje je postavljala ključnima u opstanku naroda i čovječanstva što je bilo osobito aktualno u ratno vrijeme. Svećenici su nastojali zainteresirati žene na obrazovanje i društveni život, ali su se pozivali na tradicionalne kršćanske vrijednosti i kroz katolički feminizam kritizirali zapadnjačke liberalne pokrete za oslobođenje žena ističući vjeru, rad, red i štednju u obitelji kao primarna načela. Kritika feminističkih pokreta u zapadnim zemljama vezala se i uz rasprave o ograničavanju ženskog obrazovanja jer se smatralo da ono otvara vrata liberalnim utjecajima, anarhiji i nemoralu što je u javnosti izazivalo zgražanje (Katić, 2019).

Pred kraj rata u cijeloj Dalmaciji raste otpor prema talijanskim teritorijalnim pretenzijama, organiziraju se i prosvjedi u kojima sudjeluju žene, a u Zadru se sukobljavaju civili i talijanska vojska, a Zadar je od 1920. kako u praksi tako i zakonski došao pod talijansku upravu pod kojom je bio sve do raspada fašističkog režima 1943. nakon kojeg je do kraja *Drugog svjetskog rata* ostao u stanovitom obliku njemačko-talijanske uprave (Katić, 2019)

5.1. Žene zadarskog područja AFŽ-a za vrijeme NOB-a

Slika 1. Baraka kod turskih kuća u Zadru u kojoj se odvijala prva Okružna konferencija AFŽ-a za okrug Zadar 15.11.1944. godine. (DIKAZ, 2021)

Zadarsko područje je od osnutka AFŽ-a 1942. pa do svibnja 1943. bilo dio Sjevernodalmatinskog okruga nakon čega se formira prvi Inicijativni odbor AFŽ-a za okrug Zadar. U obavijesti Oblasnom odboru AFŽ-a za Dalmaciju o ovoj vijesti žene pišu i o stanju na terenu:

„(...) Da je velik broj žena pohapšeno, pozatvarano, internirano... ima slučajeva da su naše žene često podvrgnute nasilju. Važno je konstatirati da su naše žene na vrlo niskom političkom nivou, a isto tako da im se onemogućuje od strane samih drugova da uzmu aktivnog učešća u političkom radu... nemamo dovoljno iskustva u radu po tom pitanju...“ (HR-HDA-1878-3).

Jedno od glavnih ciljeva u mobilizaciji žena unutar AFŽ-a je bilo posvećivanje posebne pažnje da to budu većinom žene radnice i seljanke, a da se ne gubi iz vida ni one žene koje su se spremne boriti kao ni one koje imaju autoritet među ženama. U zadarskom kotaru su se upravo okupljale mahom žene sa sela, formiraju mjesne odbore u Benkovcu, Biogradu, Obrovcu, Karinu, Maskovcima, Zatonu, Posedarju, Vinjercu; po otocima Preku, malom Ižu, Kukljici, Molatu i drugima. U tim mjesnim odborima djelovalo je po nekoliko žena koje su javljale stanje na terenu i koje su se nerijetko i izmjenjivale ovisno o tome jesu li mijenjale položaj s obzirom na ratne okolnosti. Bez obzira što su mahom bile neobrazovane i živjele u teškim ekonomskim uvjetima u zemlji opustošenoj ratom, bile su izrazito motivirane sudjelovati u antifašističkoj borbi. Iz dopisa se iščitava kako su vojsci osiguravale materijalne baze sakupljanjem odjeće, hrane, pletenjem odjeće, takmičenjima u sakupljanju žita i vune, ali su također i održavale masovne sastanke i zborove unutar kojih su međusobno raspravljale i prikazivale ženama

vojno-političku situaciju, slabosti neprijatelja, rad i zadatke unutar organizacije AFŽ-a, ciljeve NOB-a, potrebe žena i slično. Za potrebe političkog obrazovanja žena su koristile i dijelile novine *Slobodna Dalmacija* i časopis *Žena u borbi* za koji u izvještajima pišu da ih žene s veseljem dočekuju. Uz raširenu nepismenost i neobrazovanost žena djelovanje im je dodatno otežavalo nasilje s kojim su se suočavale i o kojem su izvještavale kao i opća ratna zbivanja u vremenu kada je zadarsko područje bilo pod talijanskom i njemačkom okupacijom:

„(...) Taj teror se svakim danom sve više i više pojačava... Naročito se obara na same žene, tako da je pohapšen velik broj žena u samom mjestu Biogradu koje su tučene i zlostavljane na svakojaki način. Jednu drugaricu iz Filip Jakova su svukli голу, vodili je kroz selo голу i u jednom dvorištu isprebijali... gasili čike po tijelu... okupator je u tom trenutku uspio da zaplaši žene i da se one povuku... radom naše organizacije... one ponovno oživljuju...“ (HR-HDA-1878-16)

U dopisima pišu i kako je žene strah jer ih svećenici uspijevaju uvjeriti da su patnje koje ih snalaze kletva od Boga i da će oni koji pomažu partizanskoj vojsci završiti u paklu. Jambrešić-Kirin i Senjković (2005:113) navode kako je ustaška propaganda koristila bioetički diskurs „neprirodnog“ i „izopačenog“ ponašanja žena koje pomažu partizansku vojsku. Moralno pokvarene i raspojasane one pripadaju svijetu „žene-zvijeri“ koja je opsjednuta „teorijama o ljubavi i emancipaciji“ Najgore su među „ženama-zvijerima“ one koje su nosile pušku. Također, u analizi uloge žena u kulturnom životu Zadra, vidi se velika važnost crkvenih institucija koje su žensku patnju izjednačavale sa mučeničkom svetošću za koju nagrada dolazi nakon smrti kao i to da su kroz dobrotvorni rad koji se smatrao društveno prihvatljivim za žene, pronalazile mogućnost djelovanja i utjehu (Katić, 2019).

Žene su se, također, u svojim dopisima često žalile na diskriminaciju i prepreke na koje nailaze od strane muškaraca kada se žele aktivno uključiti u NOB i Narodne odbore (NO):

„(...) u mjestima gdje je to bilo moguće birane su demokratskim putem i aktivno učestvuju u radu NO odbora, ali u većini mjesta one su samo formalno zastupane je NO odbori ne vide koristi i potrebe saradnje sa ženama, a i same žene još ne shvaćaju važnost učešća u narodnoj vlasti... uslijed nerazumijevanja samih NO odbora da žena igra veliku ulogu i korist današnjoj borbi te se u većini mjesta odupiru tome da žene uopće primaju...“ (HR-HDA-1878-16)

U izvještaju s 1. općinske konferencije Inicijativnog odbora AFŽ-a Benkovac 1943. godine u kojem su sudjelovale žene iz osam sela pak navode:

„Nakon svečanog dijela konferencije... je nastala živa diskusija u kojoj je učestvovala većina žena... Vidi se koliko imaju poteškoća u svom radu uslijed prosvjetne zaostalosti

jer je vrlo mali broj pismenih žena, a sve izražavaju veliku želju za školom... U pojedinim mjestima drugarice se tuže na drugove da im koče u radu, našto se one dosta ljute i želile bi da se ove pojave uklone... gotovo isključivo dosada bile tehničko sredstvo za prikupljanje hrane, pletenje čarapa i džempera... glavni smisao organizacije AFŽ-a je da je ona politička organizacija i da su žene važan faktor u NOB-u jer sačinjavaju pola svijeta... “ (HR-HDA-1878-30).

Iz navedenog se vidi da bez obzira na proklamiranu ravnopravnost u programu KP, žene često doživljavaju diskriminaciju u patrijarhalnom okruženju u kojem žive, a i sudjelovanje žena u politici se nije smatralo nečim što je društveno prihvatljivo tako da takvi dugotrajni patrijarhalni obrasci nisu ni mogli tek tako nestati (Katić, 2019). Međutim, žene su se aktivirale i žalile po tom pitanju, a imajući na umu da su status osobe u građanskom smislu neformalno, a ubrzo i formalno ostvarile kroz AFŽ i KP, nije začuđujuće da su ravnopravnost tražile upravo kroz ravnopravnu integraciju u antifašistički pokret i NOB. Zahtijevale su političko angažiranje i odbijale biti u ulozi pomoćnica. Iste težnje se vide i iz izvještaja o održavanju 1. kotarske konferencije AFŽ-a u Preku u kolovozu 1943. godine:

„(...) riječ- politika, bila je za naše žene nerazumljiva riječ... oni lupeži koji su bili na upravi nastojali su da žene ne idu u školu, da ne nauče čitati i pisati, da ostanu slijepo kod svojih zdravih očiju... Mi smo zavolile svoju organizaciju AFŽ jer nas je ona okupila, aktivizirala hiljade nas žena u Dalmaciji... Kroz ovu veliku borbu naučile smo da se nas žena itekako tiče tko i kako upravlja našim životom, i životima naših najmilijih, tko i kako upravlja našom imovinom... Svojim učestvovanjem u borbi, svojim radom i žrtvama, stekle smo mi žene pravo da učestvujemo u organiziranju te naše nove vlasti... Mi to pravo nećemo nikada pustiti iz svojih ruku i borit ćemo se protiv svakog onog koji pokuša da nam to pravo oduzme... “ (HR-HDA-1878-67)

U dopisima se navode i različiti otpori prema okupatorima koji bi vršili racije i provjeravali jesu li žene u suradnji s neprijateljima pa tako i pisma o ženama i njihovom radu u partizanima³ poput jednog iz 1944. godine o drugarici Mariji Vukalović iz Briševa kod Zadra:

„Brat Marije odlazi u partizane, a fašisti ubijaju Marijinog oca ni kriva ni dužna. Marija više ne može gledati mrske njuške krvnika i jula 1943. ona odlazi u partizane. Mlada je i neiskusna, ali je vrlo ozbiljna... radi kao crv... U borbi na Benkovcu kao

³ Među najaktivnijim ženama Zadra od prvih dana NOB-a ističu se: Evica Dragić (Zadar), Marija Žuvić (Luka), Zorka Pekić (Veli Iž), Meri Marijan (Veli Iž), Marica Sutlović (Veli Iž), Jozica Mezić (Mali Iž), Marija Rokov-Baranić (Mali Iž), Marija Rokov-Lukin (Mali Iž), Marija Jeličić (Biograd), Soka Rnjak-Olučić (Buković), Janja Komozec (Žegar), Pera Milčić (Žegar), Milica Baljak (Obrovac), Mila Župan (Obrovac) i Maša Pelaić (Stankovići) (Šoljan, 1955b: 150).

pomoćnik na teškom mitraljezu neustrašivo prenosi municiju i dodaje... Kada se osnivao jurišni vod Marija se dobrovoljno javlja u nj i na Udbini s vodom juri na bunkere. Na Bihaću Marija je s vodom prva jurnula u grad i tako otvorila put bataljonu...“ (HR-HDA-1878)

i Bojki:

„(...) Njen rad je nezamjenjiv. Radila je za dvoje – troje... Pred njom su Švabe dizali ruke u vis; ona ih je razoružavala. Ta o tom su pisali naši listovi, ali njenu hrabrost i požrtvovni rad ne može ni jedan mozak da na papiru prikaže, ni jedna ruka da opiše. Bojka je heroj.“ (HR-HDA-1878)

Dugandžić i Jušić (2015) navode da se kroz opise žene unutar NOB-a mistificira pa ih se tako doživljava kao bića natprirodnih moći koja se u biti ne shvaćaju kao ženska: „One tako pjevaju dok umiru, s osmijehom uskaču u grobnu raku koju su prethodno same sebi iskopale pred streljanje, a njihove zadnje riječi su glorifikacija Tita.“ (Dugandžić, Jušić, 2015). Tako ono što nam ostaje u povijesno nasljeđe nisu žene koje su imale ulogu u povijesti, već idealizirane, alegorijske figure koje je Sklevicky (1996) nazvala nepoznatim heroinama.

S vremenom, posebice kroz 1944.godinu, žene javljaju s terena kako je u mnogim mjestima došlo do raspada odbora jer su se žene pokobile zbog pojačanog terora i učestalog bombardiranja koji su u sve intenzivnija nad Zadrom. Bombardiranje je dovelo do toga da su se snage *razbacale* po okolnim selima, a dolazak Nijemaca zajedno s ustašama i četnicima izazvao je velik strah u mjestima zbog čega je nastao zastoj kod svih organizacija, mjesni odbori se navode kao nedovoljno čvrsti i nesnalažljivi, a i same žene se teže odazivaju masovnim sastancima. Paralelno, Oblasni odbor za Dalmaciju apelira da se u najkraće moguće vrijeme formira Gradski odbor AFŽ-a Zadar koji bi trebalo oformiti prije njegova oslobođenja i isto stavlja u nadležnost ženama Preka kao jednim od najaktivnijih kotareva. Vezu sa Zadrom je teško bilo za uspostaviti na svim razinama kao i prodor organizacije unutar njega, a i pojavljuje se izvještavaj o uhićenju cijele organizacije. Međutim, u studenom 1944., nakon oslobođenja, u Zadru se održava prva Okružna konferencija AFŽ-a za okrug Zadar, a 1945. je formiran i sekretarijat Gradskog odbora AFŽ-a Zadar (Slika 1).

5.2. Gradski odbor AFŽ-a Zadar

(...) Ravnopravnost žena u novoj Jugoslaviji jedna je od tekovina naše narodne revolucije u kojoj su aktivno učestvovala stotine tisuća žena. Stara Jugoslavija dvostruko je izrabljivala ženu... bila je žena klasno izrabljivana... kapitalistički režim izrabljivao ju je više nego muškarca... žena radnica za isti rad primala 25 do 40 posto

manje plaće, a žena nameštenica 30 do 50 posto manje plaće od muškaraca... nije se posvećivala nikakva pažnja stručnom uzdizanju žene... zapostavljena u kući oca, pa kasnije muža, žena seljanka nije imala nikakva prava. Po prvi puta u istoriji ove zemlje žene 1945. godine izlaze na izbore. One slobodno biraju i svojim glasanjem još jednom potvrđuju ono zašto su se tako dugo borile... Ističu se 215 udarnica naše oblasti (Dalmacija), a među njima 15 puta udarnica Kalmeta Marija radnica tvornice duhana u Zadru i mnoge druge... od oslobođenja do danas u našoj oblasti opismenjeno 38081 žena... 5103 položilo je ispite za kvalificirane radnice... socijalistički preobražaj sela pruža sve mogućnosti razvitka žene zadrugarke... nizom uredbi produbljuje se sistem pomoći ženi majci uopšte... Naši zakoni nisu na papiru, kao što je to slučaj u mnogim zemljama, te se ti zakoni sprovode u život i njihovo dosljedno izvršenje kontroliše narodna vlast uz pomoć masovnih organizacija.

(HR-DAZD-411, referat: „Što je žena dobila u novoj Jugoslaviji“, 1949. godina)

Kako navode Dugandžić i Okić (2018) teško je zamisliti razinu siromaštva i eksploatacije koju su iskusile žene u Jugoslaviji sredinom 40-ih godina i koliko su snažni i primamljivi bili izranjajući rodni imaginariji koji su spajali emancipaciju žena s mirom, slobodom od strane okupacije, pismenosti, radom i zdravim domom (Dugandžić, Okić, 2018). Emancipacija žena se nije postavljala kao zasebno pitanje iz više razloga. Prvo, kao što je već navedeno, AFŽ nije nikada ni bila odvojena organizacija. Šoljan (1955a) navodi kako, uključujući se u narodni ustanak, žene nisu posebno postavljale pitanje svojih prava, ali je KPJ imala ravnopravnost u svom programu pa se ona ostvarivala od prvih dana ustanka, a žene to osjećaju kao ostvarivanje svojih *vjekovnih težnja* (Šoljan, 1955a, kurziv dodan). Također, feminizam se i u ovom periodu smatrao negativnom pojavom. Oblikovan specifičnim kontekstom, feminizam se smatrao buržoaskom pojavom i KPJ, kao i same žene unutar AFŽ-a, je smatrala da se tim mase žena odmiču od borbe protiv kapitalizma, odmiču od revolucionarnog proleterijata i same Partije. Gal i Kligman (2000) navode kako je javno i privatno bilo povezano s idejama maskuliniteta i feminiteta, a temeljno zakonsko i ekonomsko uređenje fiksiralo je te granice i osiguralo ovisnost žena o muževima, očevima i ponekad sinovima u širokom okviru rodni režima kroz devetnaesto i rano dvadeseto stoljeće (Gal i Kligman, 2000). Unutar Kraljevine Jugoslavije je tako bilo šest pravnih teritorija sa šest različitih zakonika građanskih prava kojima je zajedničko bilo to da su žene zakonski bile u podređenom položaju, u potpunosti ovisne, i fizički i materijalno, o muškim članovima obitelji (Okić, 2018). Ovi uzorci nisu važni samo kao preteče, već zato što su u kontekstu ovih slika i dogovora europski komunistički pokreti izronili. Ovo su jedne od okolnosti unutar kojih su komunistički pokreti odgovorili na ove procese kroz

oblikovanje programa reforme i revolucije. Mnogi lijevo orijentirani teoretičari nakon Engelsa su razmatrali promjene povezane sa ženama, reprodukcijom i seksualnosti kao krucijalnim u promjenama svijeta. Kritizirali su buržoaske brakove kao izvore financijske i osobne ovisnosti žena, a samim tim i nejednakog položaja muškaraca i žena. Socijalistička revolucija je rekreirala idealne muško ženske odnose eliminacijom buržoaskog razlikovanja privatnog i javnog (Gal, Kligman, 2000).

U navedenom referatu tako žene Zadra pišu: „...u svojoj borbi one nisu pošle putem feminističkog pokreta... Vođene Partijom žene su znale da jedino borba čitave radničke klase, borba protiv neravnopravnosti ljudi uopšte može da donese oslobođenje žene“ (HR-DAZD-411). Ovakav okvir je omogućio i kritiziranje *starog sistema* kojim se nastojalo emancipirati tzv. *nazadne žene*, kritizirala se diskriminacija žena i nastojale su se iskorijeniti predrasude i stereotipi ne individualno već sistemski jer su se oni članovi društva koji se nisu vodili tom idejom smatrali nakaradnima (Solar, 2021). S pravom glasa 1945. i izmjenama ustava 1946. kojim se uvodi načelo ravnopravnosti na svim razinama (civilni brak, jednaka prava i obveze prema djeci, pravo na izbor prezimena, razvod braka, plaćeni porodiljni itd.), ali posebice i ulazak u sferu formalno priznatog rada, morale su se odvijati i dubinske promjene u samom sistemu, izgradnja čitavog niza institucija koje su morale čitavim nizom praksi omogućiti da žene mogu u što pravednijim osnovama ući u svijet rada i biti ravnopravne građanke (Solar, 2021). Jedna od ključnih zadataka AFŽ-a je, uz obnovu zemlje u poslijeratnim godinama, bila edukacija u smislu dubinske, kontinuirane, političke i kolektivne edukacije i opismenjavanja žena.

5.2.1. Opismenjavanje, rad i političko obrazovanje žena

Nakon oslobođenja od talijansko-njemačke okupacije, Zadar je bio većinom razrušen kao i njegovi stambeni prostori. AFŽ je organizirala i vodila evidenciju o sudjelovanju žena u dobrovoljnim frontovskim akcijama čišćenja grada kao i na jesenskim pošumljavanjima i sjetvama. Tako je primjerice 1947. godine na akciji pošumljavanja u Arbanasima sudjelovalo 160 žena i posađeno je 3000 sadnica, na Voštarnici 150 žena je posadilo 2000 sadnica, a u tri mjeseca su žene za čišćenje ruševina dale 17517 radnih sati (HR-DAZD-411, Opći spisi, kut.1). Jedno od osnovnih ciljeva GO AFŽ-a Zadar je bilo i opismenjavanje kroz tzv. analfabetske tečajeve i čitalačke grupe. Organizirale su niže obrazovne tečajeve žene koje su završile analfabetske tečajeve kao i srednje obrazovne tečajeve. Unutar čitalačkih grupa i kružoka žene su koristile i proučavale materijale o Petogodišnjem planu, govore Tita, materijale s konferencija AFŽ-a, kongresa KPJ i slično. U tom procesu, koristili su se i časopisi i novine namijenjeni ženama koji imaju jako bitnu ulogu jer su unutar njih žene pisale, komentirale priče,

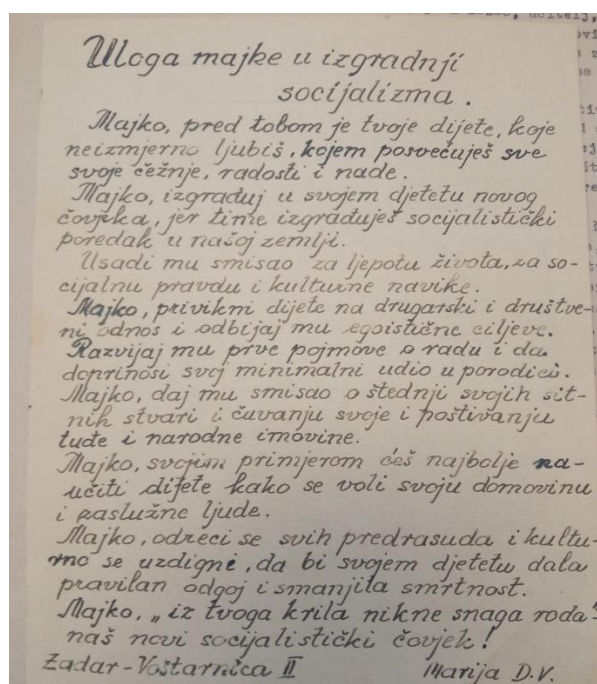
uspjehe i probleme. Dijelili su se i čitali po radnim ustanovama, uredima, školama, tvornicama, čitaonicama, kotarima (sela). Koristile su aktualne članke iz dnevnih novina (npr. *Glas Zadra*, kasnije *Novi list*), članke iz *Žene u borbi* i *Žene danas* kao i *Malu knjižnicu AFŽ-a* koja se koristila za obrazovanje po raznim zdravstvenim, odgojnim, privrednim, opće obrazovnim i političkim pitanjima. Iz prijepisa AFŽ-ovke Zadra pišu kako su žene na tim čitalačkim grupama i političkim kružocima u početku bile povučene i sramežljive („lažni stid“), ali da su s vremenom postale sve slobodnije i sudjelovale u raspravama. Također, cilj im je bio što više ženskih listova i časopisa dijeliti po selima i vodile su računa o tome koliko je sadržaj pristupačan, koliko se tiče života žena, pazile su na izgled (vizual) i slično. Žene su aktivirale i kroz održavanje priredbi, posjete kinu i kazalištu (HR-DAZD-411).

Formiranje zadruga je bilo jedno od prioriteta socijalističke države pa je i AFŽ za dugoročni zadatak imao uključivanje žena u seljačke i zemljoradničke radne zadruge. Žene su u političkom smislu shvaćene kao ciljana grupa koja ulaskom u zadruge osigurava bolji položaj nego žene na privatnim posjedima. Žene su u zadružnom sistemu imale vlastite prihode, a preko AFŽ-a su se opismenjivale i educirale (tečajevi o živinarstvu, povrtlarstvu, vođenju domaćinstva i slično), otvaraju tzv. sezonska obdaništa, ali i uključuju u tijela odlučivanja seljačkih zadruga (Stojaković, 2012). Glavni odbor AFŽ-a za Hrvatsku je u svojim dopisima oblasnim i gradskim organizacijama stavljao naglasak na stvaranje odbora i okupljanje žena u selima kao i na povezanosti grada i sela. AFŽ-ovke Zadra su na popisu zadruga navele 18 seljačkih radnih zadruga u zadarskom kotaru: Jadran (Vrsi), Nova zora (Filip Jakov), Naprijed (Zemunik), Partizanka (Podgrabina), Prvoborac (Biograd na moru), Jedinstvo (Pakoštane), Bratstvo (Bibinje), Preporod (Zaton), Proleter (Nin), Jadran (Preko), Novi život (Posedarje), Budućnost (Murvica), Predvodnik (Pašman), Velebit (Ražanac), 1. Maj (Kali), Proleterka (Mali Iž), Obnova (Poličnik), Privlaka (Udarnik). Iz njihovih izvještaja može se vidjeti da su posjećivale sela s programom kulturno privredne suradnje, dijelile knjige i brošure (primjerice, „Bratstvu“ poklonile 35 komada knjiga i brošura pa s 15 žena posjetile Tvornicu mreža, Marasku i električnu centralu), u tjednu tuberkuloze formirale ekipe s bobicom i bolničarkama koje su išle po selima i održavale predavanja o higijeni, preglede djece kao i predavanja o konzerviranju voća i povrća (HR-DAZD-411, 1949.).

Žene su kroz AFŽ na različite načine sudjelovale u nizu praksi i događanja u društvenom ekonomskom, političkom i kulturnom životu zadarskog područja. Gal i Kligman (2000) navode kako je kroz produciranje drugačijeg sistema za žene i suptilne konfiguracije privatnog i javnog, socijalizam osigurao forme muške privilegije samo kroz izmijenjene forme. Prema njima, dvije komplementarne i međusobno povezane konceptualizacije ovih procesa se pojavljuju unutar

feminističkih radova. Jedna se fokusira na pitanje kako se socijalizam nosio sa rodnom razlikom kao takvom, a druga na to kako se privatno i javno redefiniralo i reevaluiralo i njihovu poveznicu u redefiniranju muškosti i ženskosti. U nastavku će se daljnjim analiziranjem arhivske građe povezane s područstvljenjem sfere reproduktivnog rada, nastojati prikazati kako parcijalna perspektiva o kojoj govori Harraway omogućuje osvješćivanje pozicije gledanja na stvarnost kroz specifičan kontekst, a samim tim i uvid u kompleksnosti procesa konstruiranja privatnog i javnog kroz suodnos praksi koje su održavale ustaljene patrijarhalne obrasce, ali i omogućavale emancipaciju žena (Harraway 1988 prema Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić, 2016)

5.2.2. Područstvljenje sfere reproduktivnog rada

Slika 2. Blokovski odbor AFŽ-a Voštarnica o ulozi majke u izgradnji socijalizma (HR-DAZD-411, kut. 6)

Zapažanja Sklevicky (1996) o patrijarhalnim obrascima koji su se u kontekstu jugoslavenskog društva odražavali na poimanje žene kroz njenu majčinsko-društvenu simboliku mogu se primijetiti i na plakatu kojim se poziva i objašnjava kako majke izgrađuju socijalističko društvo (Slika 2.). Burcar (2020) dovodi u pitanje usvojenu tezu o dvostrukoj opterećenosti žena u Jugoslaviji gdje žene s masovnim zapošljavanjem u privatnoj sferi obavljaju većinu reproduktivnog rada. Navodi kako patrijarhalni obrasci nisu isto što i institucionalni patrijarhat, pri kojem se radi o ukorjenjivanju konstrukata drugorazrednosti i eksploatacije žena pravnim mehanizmima koje povezuje s posebnim modelima kapitalističke djelomične ili minimalne socijalne države i s time povezanom politikom vrsta i obuhvata socijalnih transfera, politikama zapošljavanja i poreznim sustavima. Tako se gubi važna razlika

između institucionalnog patrijarhata kojeg je socijalizam rastakao te patrijarhalnih predrasuda i odnosa spram žena, koji su posljedica i naslijeđe institucionalnog patrijarhata te stoga još dugo žive u glavama i, ne manje važno, u postupcima kako žena tako i muškaraca, usprkos emancipacijskim tekovinama (Burcar, 2020: 137). Njena teza je i na tragu Sangari (1996) i Yuval-Davis (1997) koje navode kako nacionalnom (u ovom slučaju narodnom) pokretu ne znači nužno da se žene unutar njega ne bore da poboljšanje i transformaciju položaja žena u društvu i da mogu postojati implicitna vrednovanja patrijarhalnih struktura koja istodobno djeluju kao horizont i granica – omogućuju određene forme djelovanja dok ograničavaju druge. Moore (1988) također navodi kako iako su žene potlačene patrijarhalnim strukturama, posljedice tih struktura trebaju biti specificirane, a ne pretpostavljane. Ono što zovemo *izvanjskim* pozicijama je za (Abu-Lughod, 1991) smještanje unutar šireg političko-historijskog konteksta pa tako govori i o pozicioniranim istinama i važnosti vođenja računa u kakvom je odnosu taj širi kontekst s našim reprezentacijama drugih. Uzimajući u obzir širi kontekst podređene uloge žena na zadarskom području o kojoj piše Katić (2019) i kontekstu revolucionarnog reza koji se dogodio kroz razdoblje NOB-a, primamljivosti proklamirane ravnopravnosti i otvaranjima novih mogućnosti djelovanja svakako je (bilo) potrebno dugo vremena da se dugotrajni kulturološki stereotipi o ženama promijene u društvenoj percepciji, ali i percepciji žena samih što se moglo iščitati iz njihovih prijepisa o djelovanju žena i problemima na terenu kako tokom NOB-a tako i kasnije. Unatoč patrijarhalnog poimanja ženske uloge, ti pomaci su mogli biti mogući u većoj mjeri upravo zbog rada na podruštvljenju sfere reproduktivnog rada žena.

Također, da bi unutar organizacije okupile što više žena, AFŽ-ovke su imale težak zadatak boriti se protiv uvriježenih patrijarhalnih shvaćanja i to su i radile (Burcar, 2013). U svojim govorima na obilježavanju 8. marta koji su se čitali po ulicama, tvornicama, svečanim akademijama i slično, žene gradskog odbora AFŽ-a Zadar navode:

(...) Žena je bila odgojena kao uže biće i u kući i van kuće, a pošto govorimo o ženama radnicama i njihovim zadacima one su osjećale najveći teret u tom društvenom uređenju. Prije svega nisu imale jednaku platu, nisu imale mogućnosti da se stručno izdižu... i u tom pravcu osiguraju svoju budućnost, a da ne govorimo pod kakvim su uvjetima živjela njihova djeca dok su one bile na radu, djeca su bila prepuštena ulici...žene imaju još jedan zadatak više... ne može biti govora o ravnopravnosti ako svugdje, bilo u proizvodnji, bilo u kulturnom životu, ne dostignemo muškarce. Mi se možemo zavaravati da smo to već potpuno postigle jer činjenica jasno govori da stoji obratno... (zadaci) koji će nam najviše moći omogućiti izdizanje žena:

1. kod žena razbiti mišljenje da one ne mogu uzeti učešća samo u ograničenim poslovima...2. shvaćanje da ženu sprječava njena materinska dužnost je pogrešno jer to ne može biti objektivan razlog u socijalističkoj zemlji... 3. Pojedinačni rad sa ženom znači uočiti svaku ženu, vidjeti njene poteškoće... (HR-DAZD-411, referati, kut.4)

Žene su bile svjesne da imaju još mnogo toga za napraviti po pitanju postizanja ravnopravnosti, a napravile su mnogo kroz sekciju *Majka i dijete*. Tako su žene zadarskog AFŽ-a, kroz suradnju s Narodnim odborima (NO), zdravstvenim organima, sindikatima i Crvenim križem radile niz aktivnosti po pitanju podruštvljenja sfere reproduktivnog rada, ali i šire od toga. Vodile su evidenciju o stanju vanbračne djece, jesu li zapuštena, skrbe li očevi i jesu li priznali očinstvo, informiraju majke o tome da mogu podnijeti tužbu radi utvrđivanja očinstva; pomagale su djeci pod zaštitom države, djeci pod *štetnim kućnim odgojem*; održavale su savjetovaništa za mlade majke; održavale predavanja i tumačile zakone o zaštiti majke i djeteta; po kotarskim odborima održavale savjetovaništa po socijalno pravnim pitanjima; kroz časopise i knjižice informirale žene o higijeni u trudnoći, porođaju i babinjama, dječjim bolestima i odgoju djeteta (HR-DAZD-411, kut. 2, 3).

Također, kao organizacija su bile neizostavan dio u provođenju institucionalizacije skrbi, to jest tome da žene izađu iz privatne sfere besplatnog reproduktivnog rada. Raščišćavale su teren i ruševine za izgradnju dječjeg obdaništa, zgradi porodilišta, otvarale menze, školske kuhinje, dječje restorane koje su nadzirale i u kojima su dežurale. Vodile su brigu o postojećim domovima za djecu ispitivanjem stanja kroz komisiju (zdravstveno stanje i higijena djece i osoblja, higijena prostora, ishrana, odgoj i uspjeh djece u školi, odnos djece i odgajatelja, odnos među osobljem i osobljem i upravom), krpale su odjeću, nabavljale hranu, čistile, nadopunjavale biblioteke i slično (HR-DAZD-411, kut. 2, 3).

1948. godine se povezuju s Izvršnim odborom gradskog NO kojem prikazuju potrebu izgradnje parka za djecu kao i obdaništa, povezale su se s projektantom, na dnevnoj bazi radile na pripremama i raščišćavanju te su 21.7. iste godine otvorile i prvo dječje igralište. Na dan otvaranja kažu:

(...) Putem igrališta, obdaništa, vrtića, dječjih soba i domova, putem jaslica i oporavilišta, Narodna vlast daje sve uvjete za pravilan odgoj... Osim što dijete u dječjim ustanovama dobija pravilan odgoj i potrebnu njegu, njihove majke zahvaljujući tim ustanovama dobile su mogućnost da bez nemira zbog svoga djeteta uspješno i produktivno rade, da uče, da sudjeluju u društvenom životu... (HR-DAZD-411, kut.5)

Iz arhiva se vidi i dvogodišnje nastojanje da se otvore dječja obdaništa i jaslice u poduzećima. S obzirom da je područje i dalje bilo razrušeno, imale su problema u nabavi materijala, a i raskol

između SSSR-a i Jugoslavije i prateća ekonomska blokada dodatno je onemogućila ovaj rad jer su ih poduzeća odbijala objašnjenjem kako nemaju potrebne financije. 1950. godine uspijevaju otvoriti jaslice i obdanište u sklopu tvornice Maraska. Uz pomoć sindikata organizirale su stručne kvalifikacijske i polukvalifikacije tečajeve za žene, kao i tečajeve za njegovateljice pa bi kontaktirale poduzeća kako bi se zaposlile. Ovako detaljan rad i pristup širem sloju žena, omogućili su im i upoznavanje sa specifičnim problemima koje su nastojale rješavati poput upozoravanja na odnos rukovodilaca prema zaposlenim ženama to jest pitanja radnog mjesta u proizvodnji, nehigijenskih uvjeta za žene trudnice i majke dojilje, dužine porodiljnog dopusta, dostupne hranarine za dijete i slično (HR-DAZD-411).

Cijela organizacija AFŽ-a je pomagala razvijanju cjelokupnog sustava pomoći radnoj ženi i majci i Burcar (2020) navodi kako je činjenica da je AFŽ kao dobrovoljna organizacija oblikovanjem i razvojem socijalističkog poretka naprosto prerasla svoje okvire. Također, kako navodi Solar (2021) bile su promjene, usponi i padovi, u radu i kolektiviziranju skrbi koje imaju veze s kontekstom i promjenama u ekonomskim modelima u složenom historijskom momentu. Ovakva zapažanja vide se, s različitim intenzitetima, unutar arhiva Gradskog odbora AFŽ-a Zadar kojih će se dotaknuti u nastavku.

5.2.3. Organizacijski problemi i raspuštanje AFŽ-a

U početnim, poslijeratnim, djelovanjima žene AFŽ- Zadar imale su niz poteškoća u izvršavanju zadataka koje je prenosio kako Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske tako i Oblasni odbor za Dalmaciju posebno zbog toga što nisu imale prostora ni materijalnih sredstava i uvjeta za rad i bile su preopterećene manevriranjem između materijalne obnove i izgradnje i društveno-kulturno-političkog rada sa ženama. Također, žene unutar Gradskog odbora Zadra su mahom bile seljanke i domaćice iz siromašnih seljačkih obitelji (vidi Slika 3.) i, kako navode Gal i Kligman (2000), teškoće u kombiniranju prehrane obitelji, brige za djecu s nestašicom, ekonomskim nedostacima, ali i opsegom volonterskog rada, najteže su pale na leđa žena.

Razdoblje od 1947. do 1950. je bilo obilježeno uvođenjem i provedbom Petogodišnjeg plana i izbacivanjem Jugoslavije iz Informbiroa. Najveći naglasak je bio na propagandi i izgradnji socijalizma pa je tako i AFŽ njen organizacijski oblik bio usmjeren na praćenje programa KPJ i ispunjenje Plana, suzbijanju laži i obmana Informbiroa kao i procesu industrijalizacije i decentralizacije visoko centralizirane zemlje (Sklevicky, 1996). Uz to, uvođenje samoupravljanja 1950ih godina, posebice za lokalne kadrove AFŽ-a u slabije razvijenim regijama i selima općenito (kao što je zadarski kotar), je obespravilo žene jer je prijašnji rad na uspostavljanju društvenih standarda kroz primjerice vrtiće i kuhinje, postao skup projekt za državu (Bonfiglioli, 2014) To se vidjelo i na neuspjelim pokušajima da se u Zadru u

sklopu tvornica otvore vrtići i obdaništa, neki od njih su ostajali usput i bili nerealizirani dok su se drugi realizirali, ali nedovoljno razvili

U tom periodu Izvršni odbor AFŽ-a Jugoslavije upućuje kritike da je rad organizacija šablonski i kampanjski bez naročitog obzira na svestrane potrebe žena i da se rad ne povezuje s političkim tumačenjima, a cilj je doći do što više žena kroz razvijanje svih mogućih oblika rada koji su ženama bliski i politički ih uzdizati. Također, kritika je da nema dovoljno organizacija na selima i da organizacije obuhvaćaju uglavnom uzdignute žene aktivistkinje, a ne nezainteresirane žene (HR-DAZD-411, Zaključci 2. sjednice izvršnog odbora AFŽ-a Jugoslavije po organizacijskim pitanjima, kut. 1). Iz arhivskih zapisa može se vidjeti kako Gradska organizacija AFŽ-a ima poteškoće sa zadovoljavanjem kriterija u pisanju evidencija i slanju izvještaja, kao i ispunjenju obveza propisanih u pojedinim sekcijama koji su zahtijevali mnogo detalja i vođenja statistike na raznim područjima za koje dobiva i česte kritike. Također, 1949. godine žene pišu kako nedostaje koordinacija između AFŽ-a i NF-a, najviše od strane samih odbora NF-a posebice po blokovima i čuju česte primjedbe kako NF ne pruža pomoć i ne vodi brigu o radu AFŽ-a, ali i kako se sama organizacija odnosi *aljkavo* prema postavljenim zadacima (HR-DAZD-411, II. Plenum Gradskog odbora AFŽ-a, kut. 5). Problemi u radu i organizaciji sve se češće javljaju u spisima između 1950. i 1952. godine koji je period kada se vertikalna struktura napušta i organizacija je, uz rastvaranje na aktive, integrirana u NF na odgovarajuće/pojedinačne hijerarhijske razine (Bonfiglioli, 2014). Gradska organizacija se samokritično osvrće na svoj rad: „... naše se drugarice neodgovorno odnose prema zadacima smatraju ih manje važnima od drugih... Jedan od većih propusta... naše drugarice malo rade pojedinačno sa ženama... zaboravljaju da je baš svakodnevni rad sa ženama najbolja forma agitacije već su formu okupljanja svele preko sastanaka... ne ide se za tim da se u radu naše organizacije okupe sve žene.“ (HR-DAZD-411, zapisnik sa sastanka 1950.). Dijanić (2015) navodi kako je tretman žena u političkom životu bio određen tradicionalnim očekivanjima od žena pa tako i omalovažavanjem rada AFŽ-a pa i od članica KP-a te da je samokritika i svaljivanje odgovornosti na vlastitu organizaciju s jedne strane bila poželjna u tadašnjem socijalističkom kontekstu, a s druge strane KP se nije mogla kritizirati.

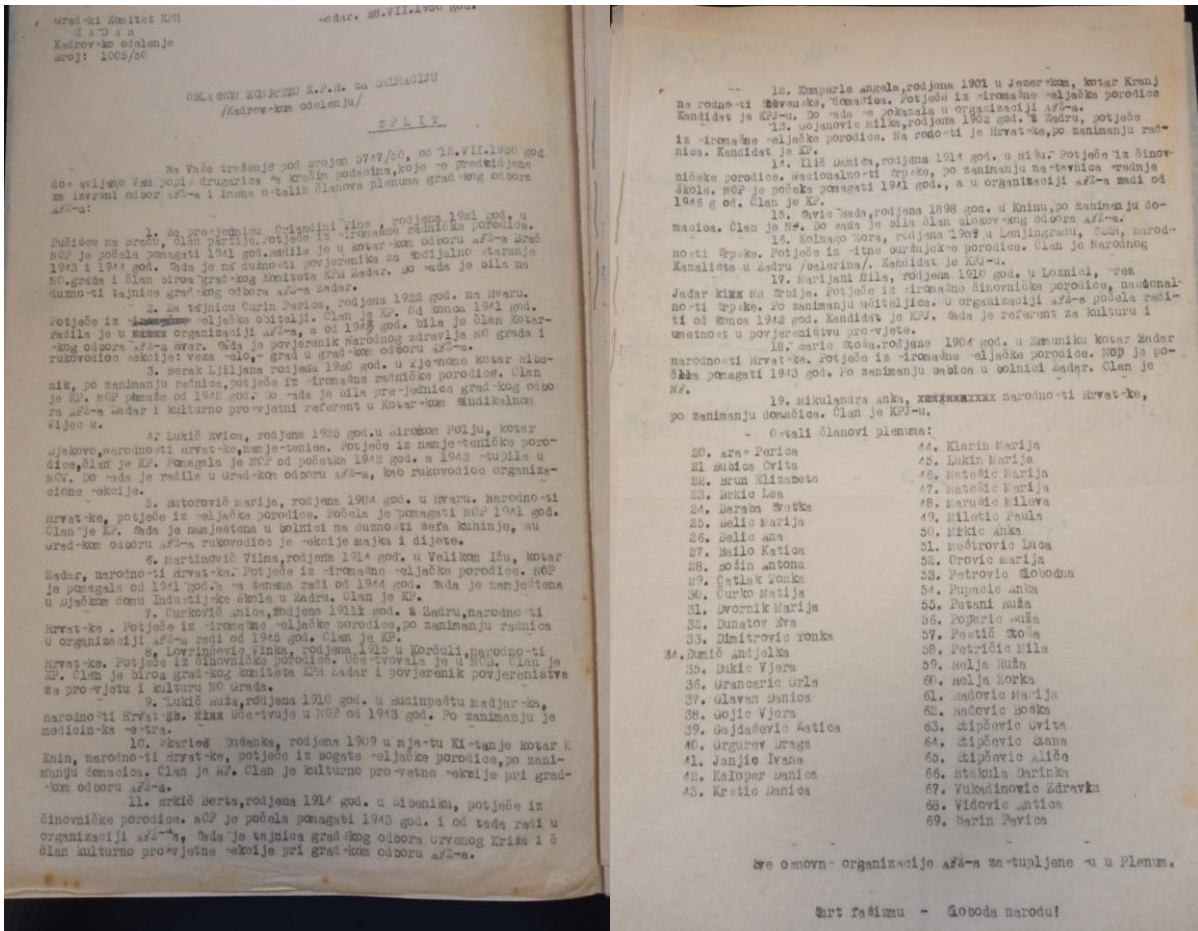
Međutim, u prijepisima se provlači i problematika rada AFŽ-a kao sekcije NF-a gdje žene govore kako je rad mnogo zaostao otkad su se ukinule profesionalne rukovoditeljice u organizaciji AFŽ-a i da ni same žene članovi KP ne vode računa o radu organizacije. Žene iz kotara Kali, kao i drugih kotara, također govore kako su žene prije bile aktivnije u radu i pohađanju sastanaka i osjećale se odgovornije i da sada slabije rade, a ima još niz formi za rad preko kojih se mogu aktivirati žene (HR-DAZD-411, Zapisnik sa sastanka kotarske sekcije

AFŽ-a Zadar, 1952., kut. 6). Suočavale su se s tim da se njihova organizacija gleda s *podcjenjivanjem od pojedinih rukovodioca na terenu*, imaju probleme u neizvršavanju zadataka i nedostatku kvalitetnog kadra po blokovskim organizacijama, a i zamjeraju ženama članovima Partije što ne vode brigu i ne prenose probleme s kojima se suočavaju radnice, smatraju da ne osjećaju da je to njihova organizacija i samim tim izbjegavaju rad te žele da se s takvom praksom prestane (HR-DAZD-411, 1950., kut. 6). Iz ovih zapisa se vidi kako se, u sprezi s društveno-političkim kontekstom i pratećim restrukturacijama, organizacija AFŽ generalno, a i sama Gradska organizacija AFŽ-a Zadar sve teže koordinira i obavlja radne zadatke, ali i da su upućivale kritiku unutar svoje organizacije i naglašavale da se sekretare_ke treba pozvati na odgovornost.

Zahvaćanjem kompleksnih društveno-političkih okolnosti i vanlokalnog konteksta socijalističke Jugoslavije u periodu djelovanja AFŽ-a kao i načinima njihova manifestiranja na lokalni kontekst zadarskog područja i djelovanja žena, omogućilo je, kako navodi Abu-Lughod (1991), otkrivanje toga kako su se ti procesi odražavali na djelovanje žena, ali također i otkrivanje kontradikcija, konflikta, izvođenja strategija i osporavanja dominantnih patrijarhalnih viđenja žena (Abu-Lughod, 1991). Žene su unutar AFŽ-a strateški manevrirale između proklamiranih politika i institucija i rastakanja patrijarhalnih obrazaca s kojima su se žene suočavale u svakodnevicu. U arhivskim zapisima se može vidjeti kako su kroz probleme na koje su nailazile raspravljale o tome kako s obzirom na njih mogu što više žena uključiti u društveni život, kroz referate, tečajeve, opismenjavanje, zagovaranje što veće institucionalizacije reproduktivne sfere ženskog rada. Također, kritizirale su Narodne odbore za nedovoljan rad po pitanjima problema s kojima su se žene suočavale na terenu i u radu, kritizirale su diskriminatorne prakse prema ženama, ali su se također javljali i konflikti između žena, to jest između žena na političkim funkcijama unutar Narodnih odbora i Komunističke partije i žena koje su aktivno radile unutar organizacije AFŽ-a. Bile su svjesne razlika između službenog diskursa KPJ o ravnopravnosti i stvarnog stanja na terenu gdje lokalna vodstva partije nisu podržavala procese emancipacije žena. Bonfiglioli (2012) prema Tešiji (2012) tvrdi kako je potonje razlog što je vodstvo naposljetku odlučilo raspustiti organizaciju AFŽ-a kao i to što je moralo prilagoditi rad na ženskim pitanjima novom samoupravljačkom modelu socijalizma i to im se činilo kao najbolja opcija⁴. S druge strane, odvojena organizacija je mnogo značila ženama u slabije razvijenim područjima i ovakva odluka ih je ostavila bez

⁴ Nakon ukidanja AFŽ-a, organiziranje žena nije nestalo. Žene se od 1953. do 1961. godine organiziraju u *Savez ženskih društava* o čemu se više može pronaći kod Tešija (2014) i Burcar (2020).

državne potpore u borbi protiv patrijarhalnih lokalnih struktura (Bonfiglioli, 2012 prema Tešija, 2015).

Slika 3. Biografski podaci o ženama u izvršnom odboru AFŽ-a Zadar i popis ostalih članica plenuma (HR-DAZD-411, 1950., kut. 5)

6. UMJESTO ZAKLJUČKA

U ovom radu, inspirirana feminističkim teoretičarkama koje naglašavaju važnost glasova s margine i koje političkoj historiji pristupaju na način da dokumentiraju historijski marginalizirane spoznaje žena o društvenim promjenama i načinima nošenja s istima, kroz dostupnu arhivsku građu analiziram djelovanje AFŽ-a na zadarskom području u razdoblju od 1943. do 1953. godine. Također, suodnos feminizma i historije otvorio mi je mogućnosti za interpretaciju ambivalentne povijesti žena i razumijevanja feminizma kao kompleksnog mjesta gdje se razlike sukobljavaju i združuju i gdje su zajednički interesi artikulirani i osporavani (Wallach Scott, 1996). Tako i emancipacijsko naslijeđe i djelovanje AFŽ-a promatram iz kompleksne historijske perspektive, to jest unutar okvira postojećih političkih pokreta i institucija (Bonfiglioli, 2014). Antropološki doprinosi u dekonstruiranju univerzalnog poimanja žene i patrijarhalnih struktura kroz *politiku lokacije* i *etnografije pojedinačnog* kao strategije kojom se subverzivno pristupa generalizacijama i homogeniziranju razlika u poimanjima kulture određenih grupa, omogućilo mi je zahvaćanje kompleksnih procesa djelovanja žena unutar AFŽ-a na zadarskom području.

Kontekstualizacijom praksi koje su prethodile uspostavljanju AFŽ-a kao i ulogama koje su žene imale na zadarskom području, prikazala sam kako AFŽ nije "pala s neba" već se naslanjala na prethodne tradicije i borbe žena za promjenom društva i zakona te kako su iskustva eksploatacije i instrumentaliziranja žena i njihovog djelovanja bili važna podloga u primamljivosti izranjajućih rodnih imaginarija o ravnopravnosti unutar programa KPJ koji su spajali emancipaciju žena s mirom, slobodom od strane okupacije, pismenosti, radom i zdravim domom i u kojem su periodu žene osvojile pravo glasa (Dugandžić, Okić, 2018). Borba za ženska prava u periodu djelovanja AFŽ-a je tako bila nezamisliva izvan okvira postojeće partije i državnih institucija. Međutim, AFŽ nije bila puki instrument političke mobilizacije i društvene kontrole. Iz arhivskih zapisa možemo vidjeti koliko se preko organizacije iskazivala solidarnost i briga za žene, poticalo ih se na prelaske društveno nametnutih granica kroz opismenjavanje, čitalačke grupe, obrazovne tečajeve, kružoke, educiranja o zadrugarstvu i na različite načine mobilizirale u lokalnoj zajednici i činilo ih građankama, političkim subjektima.

Također, kako bi se postigla proklamirana ravnopravnost, morala se izgraditi čitava mreža institucija kako bi promjene u sferi rada za žene bile u uskoj vezi sa svakodnevicom. Nije bila potrebna promjena samo u mjestu proizvodnje već u čitavoj mreži društvene proizvodnje (Solar, 2021). Tako su žene AFŽ-a sudjelovale u izgradnji igrališta, jaslica, obdaništa, dojilišta, društvenih restorana, dječjih kuhinja, organizirale čuvanje djece i slično.

Radilo se na podruštvljenju i profesionalizaciji sfere reproduktivnog rada kao i na kolektivizaciji brige. Emancipatorno naslijeđe AFŽ-a se tako ogleda u radu na rastakanju institucionalnog patrijarhata o kojem govori Burcar (2020). Iz arhivskih zapisa djelovanja žena zadarskog područja u periodu NOB-a kao i perioda nakon *Drugog svjetskog rata* se može vidjeti kako su strateški djelovale u okviru propagiranog socijalističkog ideala ženske ravnopravnosti i emancipacije unatoč različitim preprekama na koje su nailazile poput omalovažavanja rada organizacije, odbijanja političkog angažiranja, patrijarhalnih odnosa na terenu, tradicionalnih očekivanja od žena i manjkom resursa. Arhivski izvori pokazuju njihovo kritičko društveno i političko djelovanje i konstantnu kritiku diskriminacije ili manjka zaštite žena na terenu.

Priča o AFŽ-u je složena priča u historijskom momentu i njeno emancipacijsko naslijeđe koje se kreiralo u antikapitalističkim okvirima i naglasku na materijalnim uvjetima i institucionalizaciji skrbi je važno kako za ono malo što nam je u današnjem kontekstu privatizacije i kapitalizma ostalo od državnih servisa dostupnih široj javnosti, tako i kao poticaj za promišljanje toga kako doprijeti do što šireg sloja žena koje nemaju uvjete ni mogućnosti politički se i društveno angažirati. Kao što navodi Derrida (1995), istraživanje i prikupljanje arhiva, arhiv može i otvoriti budućnosti, njenoj neodređenosti i fragmentiranosti kroz mogućnost drugačijih kontekstualizacija i interpretacija koji su izvan poretka političke moći ili, kako navodi Assman (2010), onoga što je izvan povlaštenog mjesta u povijesti. Stoga bi bilo zanimljivo nadopuniti ove izvore i povezati ih sa suvremenim kontekstom položaja žena ili istražiti potencijalne arhivske izvore djelovanja žena (van masovnih organiziranja) u međuratnom periodu na zadarskom području, a posebno u periodu nakon ukidanja AFŽ-a.

Povijesni izvori nisu neposredni odraz ili opis stvarnosti (Sklevicky, 1996), ali kritički pristup, posebice osjetljivim temama, omogućuje razumijevanje ambivalentnosti i kompleksnost nekog vremena onkraj dominantnih diskursa koji ga uokviruju. Kako navodi Abu-Lughod (1991), stvarne okolnosti, sistemi moći i hijerarhija i detaljniji pristup partikularnim historijama omogućuju načine pisanja koji stoje naspram reprezentacija kojima se određeni periodi ili djelovanja objektiviziraju, tipiziraju i čine odvojenima i stranima. Priča o AFŽ-u je stoga i priča o iznalaženju različitih strategija djelovanja, življenju s različitim kontradikcijama, mijenjajućim okolnostima, konfliktima, različitim osjećajima koji su bili dio njihove stvarnosti i svakodnevice, a koji su, u promijenjenim društvenim okolnostima, također i dio naših stvarnosti danas.

7. LITERATURA

Abu-Lughod, Lili (1991). „Writing Against Culture“, u: Fox, Richard G. (ur.). *Recapturing Anthropology. Working in the present*. New Mexico: School of American Research Press, str. 137-163.

Abu-Lughod, Lili (2000). „Locating Ethnography“, *Ethnography*, 1 (2), 261-267.

Assman, Aleida (2010). „Canon and Archive“, u: Erll, Astrid, Nunning, Ansgar (ur.). *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin: De Gruyter, str. 97-107.

Bonfiglioli, Chiara (2014). „Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era – The case of Yugoslavia“, *Aspasia*, 8 (1): 1-25.

Božić-Vrbančić, Senka (2018). *Tarara*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Burcar, Lilijana (2013). „Žene u kapitalizmu ne mogu dobiti važna socijalna prava“, <https://www.libela.org/razgovor/3294-zene-u-kapitalizmu-ne-mogu-dobiti-vazna-socijalna-prava/> (6. 9. 2021.)

Burcar, Lilijana (2020). *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija društva*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije.

Derrida, Jacques (1995). *Archive Fever: a Freudian Impression*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Dijanić, Dijana (2015). *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945.-1953.)*. Doktorska disertacija, Zagreb: Hrvatski studiji.

Dugandžić, Andreja, Okić, Tijana (ur.) (2018). *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front Between Myth and Forgetting*. Sarajevo: CRVENA.

Gal, Susan, Kligman, Gail (2000). *The Politics of Gender After Socialism*. New Jersey: Princeton University Press.

Galić, Branka (2011). „Reprodukcija i društvena kontrola: reproduktivni status žena u Hrvatskoj i stavovi i njihovim reproduktivnim pravima“, u: Radačić, Ivana, Vince Pallua, Jelka (ur.). *Ljudska prava žena. Razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 297-317.

Gordon D., Ann, Jo Buble, Mari, Schrom Dye, Nancy (1976). „The Problem of Women's History“, u: Berenice, A. Carrol (ur.). *Liberating Women's History. Theoretical and Critical Essays*. Urbana, Chicago, London: University of Illinois Press, str. 75-93.

Gregorina, Andreja (2016). „Žensko i klasno – zaboravljen historijat“, <http://slobodnifilozofski.com/2016/12/zensko-klasno-zaboravljeni-historijat.html> (25. 9. 2021)

Jambrešić Kirin, Renata, Senjković, Reana (2005). „Puno puta bi vas izbacili kroz vrata, biste bila išla kroz prozor nutra: preispisivanje povijesti žena u Drugom svjetskom ratu“, *Narodna umjetnost*, 42 (2): 109-126.

Jambrešić Kirin, Renata (2009). „Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugog svjetskog rata“, u: Bosto, Sulejman, Cipek, Tihomir (ur.), *Kultura sjećanja 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Banja Luka: Friedrich Ebert Stiftung, str. 59-83.

Dugandžić, Andreja, Jušić, Adela (2015). „Arhiv AFŽ-a čuva najveće emancipacijsko naslijeđe koje imamo“,

<https://www.libela.org/razgovor/6310-arhiv-afz-a-cuva-najvaznije-emancipacijsko-naslijedje-koje-imamo/> (18. 9. 2021.)

Katić, Mirisa (2019). *Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i prva dva desetljeća 20. stoljeća*. Doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti.

Miles, Rosalinda (2009). *Ženska povijest svijeta: Tko je skuhao posljednju večeru?*. S engleskog jezika prevela Petra Mrduljaš Doležal. Zagreb: EPH Media.

Okić, Tijana (2018). „From Revolutionary to Productive Subject: an Alternative History of the Women's Antifascist Front“, u: Dugandžić, Andreja, Okić, Tijana (ur.). *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front Between Myth and Forgetting*. Sarajevo: CRVENA, str. 156-200.

Sangari, Kumkum (1996). „Consent and Agency: Aspects of Feminist Historiography“, u: Pawar, Kiran (ur.). *Women in Indian history: social, economic, political and cultural perspectives*. Patiala: Vision & Venture, str. 11-27.

Sklevicky, Lydia (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.

Solar, Maja (2021). *Ženska strana revolucije: Ženotdel i Antifašistički front – nastavni materijal*. Zagreb: Ženski studiji.

Stojaković, Gordana (2012). „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946-1953: pogled kroz AFŽ štampu“, u: Vasiljević, Lidija (ur.). *Ciklus tribina Rod i levica*, Beograd: ŽINDOK, str. 13-40.

Škrbić Alempijević, Nevena, Potkonjak, Sanja, Rubić, Tihana (2016). *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: Biblioteka HED.

Tešija, Jelena (2014a). *The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953 – 1961*. Doktorska disertacija, Budapest: Central European University.

Tešija, Jelena (2014b). „Više konja nego žena* ili kako je AFŽ vraćen iz zaborava i što s ostalima“, *Libela*, <https://www.libela.org/sa-stavom/5736-vise-konja-nego-zena-ili-kako-je-afz-vracen-iz-zaborava-i-sto-s-ostalima/> (6. 10. 2021)

Wallach Scott, Joan (1996). *Feminism & History*. New York: Oxford University Press.

Yuval-Davis, Nira (1997). *Gender and Nation*. Los Angeles: SAGE.

7.1. Arhivski izvori

Državni arhiv u Zadru

HR-DAZD-411: Gradski odbor Antifašističkog fronta žena Zadar 1944.-1953., opći spisi 1947.-1952., kut.1

HR-DAZD-411: zapisnici sastanaka odbora, pojedinih tijela i sekcija 1947.-1952., kut. 2-3

HR-DAZD-411: referati 1947.-1952., kut. 4

HR-DAZD-411: planovi, izvještaji i ankete organizacija 1947.-1952, kut. 5

HR-DAZD-411: izbori, okružnice, financije 1949.-1951., kut. 6

Digitalni arhiv – Nacionalni arhivski informacijski sustav:

HR-HDA-1878-3: Okružni odbor Antifašističke fronte žena Zadar, „Obavijest Inicijativnom odboru AFŽ za Dalmaciju o stvaranju šibenskog i zadarskog okruga od bivšeg Sjeverodalmatinskog“, 1943. godina

http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_117468 (10. 9. 2021.)

HR-HDA-1878-17: „Potvrda Pokrajinskom odboru AFŽ za Dalmaciju primljenih uputstava za daljnji rad uz izvještaj o dosadašnjem radu“, 1943. godina

http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_117481 (10. 9. 2021.)

HR-HDA-1878-30: „Inicijativni kotarski odbor AFŽ-a Benkovac šalje izvještaj s održane I. općinske konferencije AFŽ-a“, 1943. godina

http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_117495 (10. 9. 2021)

HR-HDA-1878-67: „Kotarski odbor AFŽ-a Preko - Prva kotarska konferencija AFŽ-a“, 1943. godina, http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_117698 (10. 9. 2021.)

HR-HDA-1878: „Kratki biografski podaci o M. Vukalović iz Briševa kod Zadra“, 1944. godina, http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_121506 (10. 9. 2021.)

Tiskani izvori:

Šoljan, Marija (1955a). *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi – knjiga prva*. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske.

Šoljan, Marija (1955b). *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi – knjiga druga*. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske.

Fotografski materijal:

[DIKAZ - Digitalna knjižnica Zadar \(zkzd.hr\)](http://dikaz.zkd.hr/) (28. 9. 2021.)